

Lambert 790a

TE WAKATAUNGA MO NGAWAKAAKUPE ME ERA
ATU PORAKA.

Native Land Court, Greytown North,
24th Noema, 1890.

Ko te whakataunga o A. Mackay, Judge, me Tamati Tautuhi, Assessor. Mo Ngawakaakupe, me Pahaoa, Te Takapau, Wainuioru me nga whenua katoa i roto o te rohe o te mapi whakaahua e takato nei ite aroaro o te Kooti.

Ko enei whenua e takoto ana i te takiwa o Wairarapa e mohiotia ana ona ingoa nunui ko Ngawakaakupe ko Pahaoa, ko nga eka e 62,700 eka nuku atu iti iho ranei.

Ko tenei tonu he tonu whakawa putake, ko nga kai tonu.—

Ko Wiremu Hikawera Mahupuku me etahi atu, ko o ratou ingoa hapu, ko N'Hikawera, ko N'Meroiti ko N'Kahukuranui, ko Paratene Ngata te kai whakahaere o te taha kia ratou.

Ko o ratou take enei ki te poraka nui o Ngawakaakupe—1st, He Take Tipuna; 2nd, He Ahikaroa; 3rd, He Kaha, he toa he ingoa rangatira ki runga ki tenei whenua; 4th, He whenua Tuku ki nga Tipuna o N'Hikawera.

Ko o ratou take mo Pahaoa me Wainuioru—1st, He Rau-patu; 2nd, He noho tuturu; 3rd, He mana ki te pupuri i tenei whenua.

Ko nga Kai Tawari.

1st, Ko Makere te Waito me etahi atu, ko o ratou hapu, ko Ngaitupurupuru, me N'Te Kai, ko Hoani Turi te Whatahoro te kai whakahaere, ko tenei kereeme mo te waahi e mohiotia ana ko Rangatana. He waahi no te Uhiroa kei roto o nga rohe o te Poraka o Ngawakaakupe.

Ko o ratou take ki tenei whenua—1st, He Take Tipuna; 2nd, He Ahikaroa.

2nd, Ko Ngatuere Tawhirimatea, me etahi atu, o te hapu o N'Kahukuraawhitia ko Kuku Karaitiana te kai whakahaere mo te taha kia ratou, ko tenei kereeme mo te wahanga nui o te Poraka o Ngawakaakupe.

Ko o ratou take ki tenei whenua—1st, He Take Tipuna (ko Pouri); 2nd, He Ahikaroa; 3rd, Ko te Pou a Tamaoa kei Ngawakaakupe e tu ana.

3rd. Ko Wi Matiaha te Whatakorari, me etahi atu, ko o ratou hapu ko N'Te Aokino, ko N'Te Hau, ko Te Aperahama Te Kume Te Kaiwhakahaere mo ratou, ko tenei kereeme mo tetahi waahi iti o te Poraka o Ngawakaakupe e mohiotia ana te ingoa ko Pukeatua.

Ko o ratou take ki tenei whenua—1st, He Take Tipuna ; 2nd, Raupatu ; 3rd, He Mana ; 4th, He Ahikaroa ; 5th, He Tuku.

4th. Ko Eruera Rangitakaiwaho me etahi atu, o te hapu o N'Kahukura a whitia, ko Hare Hongi te kai whakahaere mo te taha kia ratou, no muri ka whakaturia a Te Aperahama Te Kume hei hoa whakahaere mo Hare Hongi i tenei keehi, ko tenei kereeme mo tetahi wahanga nui o te Poraka o Ngawakaakupe.

Ko o ratou take mo tenei whenua—1st, He Take Tipuna, ko Te Whakamana, ko Hinetuawe to mua, ko Tamakaka tetahi no te taha enei kia Rangitane ; 2nd, ko Pouri to ratou Tipuna o te taha kia N'Kahakura a whitia ; 3rd, He hoko ; 4th, He Tuku, na Pouri te hoko, na Te Whakamana te tuku ; 5th, He mana rangatira ki runga ki te whenua ; 6th, He Toa ; 7th, He Ahikaroa ; 8th, ko Te Waewae o Pouri ; 9th, He Raupatu.

5th. Ko H. P. Tunuiarangi, me etahi atu o te hapu o N'Kahukuranui, ko Hoani Turi te Whatahoro, te kai whakahaere mo te taha kia ratou, ko te waahi o te whenua e kereemetia nei e ratou ko Te Takapau. E mohiotia nei ko Pahaoa.

Ko o ratou take ki tenei whenua—1st, Take Tuatahi He Pare ; 2nd, He Take Tipuna ; 3rd, He mana no nga Tipuna ; 4th, He Ahikaroa no nga tipuna tae noa ki a Tunuiarangi.

1st, Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a Makere Tewarto me etahi mo te whenua e mohiotia ana ko Rangataua.

Ko Pawhainoa raua ko tana wahine ko Patunoa o ratou take tipuna ki tenei whenua, no Rangitane te take o Pawhainoa ki tenei whenua. Ko to ratou take ahikaroa no Pawhainoa, tae iho kia te Kai, tae iho kia Te Teira, tae iho nei kia Makere ratou ka ona hoa, ko Aka tohu a Pawhainoa kei runga o tenei whenua, ko Tauanui he pa tuna, ko te whare o Pawhainoa, ko te Kahakaha, he wai tahere, ko Taurapunua he pa, kei reira te Rua Koiwi kei reira e tanu ana a Pawhainoa me tana wahine, kei reira ano hoki a te Kai e tanu ana me etahi atu, ko nga taupahi ko Whakapautaha, ko Te Purakau. Ko Rangataua he ara tawhiti na Pawhainoa, kei runga kei te whenua nei

nga rakau tahere me nga wai tahere a ratou. Ko nga mahinga taewa, korau kei aua Pahi ano. Na no te taima ia Te Rangikapakaru ka tukua te pa tuna a Tauanui e Te Rangikapakaru kia Parikahoro hei whangai mo Te Maruahi, kahore i tukua te whenua nui tonu. Ko Wereta te Akitu te uri a Te Maruahi, na i te wa i hoki mai ai te Heke i Nukutaurua ka noho ki Huangarua, ka whakahokia mai e Wereta te Akitu te pa tuna a Tauanui ki a te Teira raua ko Hairama, ko nga kupu a Te Wereta haere nohoia to korua kainga a Rangitaua ka whakahokia atu e au to korua kainga kia korua. Ko te take kaore i ea i taku matua tae noa mai kia au, no muri ka tu mai ko Ngairo Takatapu-tea me Karauria Ngawhara ka korero ko aua kupu ano, ae whakahokia atu te kainga na kaore hoki i ea. Na no te wa i te tukutuku a Matiaha i a Hoana kia Te Nahu, ka eke atu a Makere me Hoana me o raua hoa ki runga ki tenei whenua noho ai tope waerenga ai ko Whakapautaha to ratou kainga i noho ai ki reira.

No muri i tenei ka korero a Te Wereta kia Himiona te Kai ka whakahokia mai e ia te kainga nei ki nga uri o Ngaitupurupuru, no tenei whakahokinga a Te Wereta kia Himiona te Kai ka whakaae katoa a N'Hikawera, a Wereta te Akitu, a Pene Taukata, a Karauria Ngawhara, a Natanahira te Kohai, a Te Keepa te Ranginohota, a Rawiri te Kehu, a Heremaia Tamaihotua, a Hikawera Mahupuku, a Te Raro te Rangikatuakina, me etahi atu, karua ena tuku ka tino oti mai tena kainga, ka tino mutu rawa atu nga take o N'Hikawera ki tenei whenua, na Riria Mauruuru tetahi pukapuka kia Karauria Ngawhara kia whakahokia mai tona kainga a Rangataua, te kupu a Karauria Ngawhara kia Patara, ana tona kainga, ka whakahokia atu. Tetahi o nga whakahokinga o tenei whenua na Te Wereta te Akitu, kia Wiremu Kingi ko te takiwa no te wa i hangaia ai te whare karakia ki Huangarua, ki te whakaaro iho no te tau 1849 pea.

Nga kupu a Te Wereta te Akitu, e Ta e Wi, to kainga ka whakahokia atu e au kia koe, ka tipu hoki koe hei tangata kaore to kainga i utua e taku matua e Te Maruahi.

Ka hoki nei tenei whenua ki a Ngaitupurupuru, ka noho a Himiona te Kai ki Rangataua a tae noa ki te tau 1864 i te tau o te Hauhautanga ka haere ia ki Hinewaka ki Maungarake. Na i te tau 1875 or 1876—ka haere atu a Makere te Waito raua ko tana tane ko Ngairo ki runga ki tenei whenua tua waerenga ai, noho ai hoki i runga i te mana o Makere, me te whakatuputupu hipi ano ki runga ki taua whenua.

No muri mai ka kawea a Manoa e Nopera Tiki ki runga ki nga rohe o te whenua nei whakaatu ai i te raina hei rerenga mo Te Taiapa a Manoa ka hangaia e Manoa tona whare ki runga ki te whenua nei, ka whakauhoia a ratou taonga ki runga ki te whenua. Na he roa te wa e noho ana ratou ki reira, kahore i whakararururutia e tetahi tangata, tae rawa mai ki te tau.

Katahi ano ko te whiunga a Hikawera i nga kau kia puta ki waho o te whenua, otira i hoki atu ano nga kau ki runga o te whenua i muri iho, a kei reira ano etahi o aua kau inaianei; kei reira ano hoki te whare o Manoa e tu ana inaianei.

Na hei whakau i enei korero o te whakahoki a Te Wereta, kua whakatakotoria mai etahi pukapuka e rua ki te aroaro o te Kooti, ko tetahi o aua pukapuka na te Raro tamaiti kua mate he mea tuhi ki Mangahuia i te 6th Hepetema, 1886, ko tetahi na Heremaia Tamaihotua. He mea tuhi i te 21st o nga ra o Tihe- ma, 1886. E whakaae ana ki taua whakahokinga a Te Wereta me etahi atu i tenei whenua ki nga uri o Te Rangikapakaru, na mo runga i enei take e Tono ana a Makere kia whakataua tenei whenua kia ratou ko aua hoa i raro ia ia. Ko te keehi tenei a Makere te Waito.

2nd. Ko nga korero enei mo runga ite Kereeme a Ngatuere Tawhirimatea me nga tangata i raro ia ia—mo tetahi wabanga o te whenua e mohiotia nei ko Ngawakaakupe, nga rohe timata i te ngutuawa o Whangaehu ki roto o Huangarua, ka ahu ki te tonga kamau ki te Hautotara, te wehenga o Huangarua raua ko Te Ruakokoputuna, Te Ngutuawa o Makara, ka ahu ki te moana te ngutuawa o Te Kaunoti, Te Kupu, o Te Upoko o Rakaitauheke, Kiore Kaikotukutuku, Te Whakapuni, Te taha mauru o Pukeatua i te rohe a Te Whata, Te Papanui, Kaitao, karere tonu i runga i te rohe a N'Kahukuranui ki Paritanga- hangaha karere i te taha tonga o Te Pou, o, Tumaiteuru ki Te Kauru o Hataitai, Te Ngutuawa o Hataitai, Whangaehu, karere i roto Te Arowhata a Kupakupa, Paoike, Te Ngutuawa o Wha- ngaehu ki roto ki Huangarua ka tutaki.

Ko Pouri te take tipuna, he Waka nga Pouri i riro i tetahi Kaumatua o Rangitane ia te Whakamana utua ana ki Ngawaka akupe ara ki te whenua katoa. Ko nga korero whakamarama mo runga i tenei tuku, ka tukua e Te Rangitawhanga ratou ko ona matua nga waka kia Te Rerewa ratou ko tona iwi ko Rangitane, ka tukua a Wairarapa e Te Rerewa kia N'Kahungunu, ko nga rohe o te whenua i tukua mo nga waka, Timata i Oko-rewa, Turakirae, Te Horo, Paetumokai, Kororomairangi, Te Tawaha, Te Tutu, Te Ahirarariki-a-Hinatarariki, Huangarua

ka ahu ki Te Tonga te Rua Kokoputuna, Aorangi, ka rere atu ki te Kopi ka rere mai ki Okorewa ka Tutaki nga rohe, ka eke a Pouri a Rakairangi me te Whakamana ki Pukewharariki, ka wahia e Pouri te rohe mo nga waka i Huangarua, kia pakaru mai ki Ngawakaakupe, hei utu mo tona waka ka tohu tohu atu a te Whakamana kia Pouri i nga waahi ia ia ka tukua e te Whakamana kia Pouri, ko Pukeatua, ko Pukehore, ka haere i runga ite hiwi i Te Upoko-o-Hinetu, ka tac ki Pukerua, ko te mutunga mai tena o te rohe, ka haere a Pouri raua ko Rakairangi ki runga ki te whenua Roherohe ai, ka riro tenei whenua i a Pouri kanoho a Pouri ki te parae aruhe ki Papaki, kei Parorangiri, te pou a Pouri ko Tuhiohinekura te ingoa, kei te taha o Hataitai ki Wainuioru taua pou, ka eke ki Pukeatua, ka whakairia te Pokeka o Pouri aranga tonu iho hei ingoa ko te Iringa Pokeka o Pouri, ko te take Ahikaroa tenei (ara) ka noho a Pouri ki runga ki tenei whenua me tana tamaiti me Matuate-rangi. Puta ake ko Hinehuri noho tonu ki runga ki tenei whenua.

Na kamoe a Hinehuri mokopuna a Pouri ia Mahangakoko ka whanau a raua Tamariki ko Tamaoa, ko Timata, ko Tamaiwi, ka whanau ta Tamaoa, ko Te Rangiteangina, ka whanau ta Timata, ko Tuawhio, ka poua e Tamaoa, he pou ki Ngawakaakupe. Ko te pou a Tamaoa, te take o tena pou he wahanga na Tamaoa i te pito rawhiti o Ngawakaakupe ki te taina kia Timata, ko te Pito ki te Tonga kia Tamaoa, ka puta a Te Rangiteangina ka poua ano e ia he pou ki Ngawakaakupe, ko Te Rangiteangina ano te ingoa. Ko Tamaiwi kei Ngawakaakupe e tanu ana, aranga tonu iho te rua o Tamaiwi. I noho tonu iho nga uri mokopuna a Pouri ki runga ki tenei whenua tac noa mai kia Ngatuere, ki a Hone Whakahaurangi, ki a Timoti Komuka, kia Hinekutere, ki a Te Huiakama me etahi atu.

Ko nga Taupahi, ko Te Hautotara, ko Hataitai, ko Kahukuraawhitia, ko Te Mimiokupe, ko Terua-kokoputuna, ko nga pa ko Te Iringa, ko te Ngaue, ko nga urupa ko Te Hautotara, He matenga na Te Parekura ki Te Ruakokoputuna no Te Whataraupukapuka ratou ko ona hoa, na i te wa i muri o te hokinga mai o nga tangata i te heke i Nukutaurua, na Ngatuere ma i reti a Ngawakaakupe ki a te Kere he hoiho nga utu, he moni, he hipi etahi. Na i waenganui o te tau 1866 tac mai ki te tau 1872 e tuku kereeme tonu ana a Wiremu Tutere mo tenei whenua, a i ruritia ano e Wi Tutere ma tetahi waahi o tenei whenua, i tu ano hoki ia ki te aroaro o te Kooti whakahaere

kereeme ai mo tenei whenua engari na nga mahi a nga Komiti i unuhia ai ana tonu ki waho, na i runga i enei take, ka kore e haere tonu te whakawa mo tenei whenua i taua wa.

Ko tetahi korero a Ngatuere, ko Hikawera, raua ko Tamahau, tona Ahikaroa ki runga ki tenei whenua na Kahukuraawhitia hoki ratou, na i runga i enei take katoa me nga take kua korerotia ki te aroaro o te Kooti e tonu ana a Ngatuere ki a whakataua tenei whenua ki a ia me era atu o N'Kahukuraawhitia e tika ana ki tenei whenua, ko te Keehi tenei a Ngatuere Tawhirimatea.

3rd. Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a Wiremu te Whatakorari, ko ona Tipuna ko Mahanga, ko Rakaimoko, ko Rohutu na enei Tipuna te Raupatu i mate ai a Rangitane, i ngaro ai to ratou mana, mau tonu ko te mana o Te Angatu ki runga ki te whenua i raro i nga rohe o tona mana.

Ko te take o tenei whenua i riro ai i nga Tipuna o Te Whatakorari ma, na Te Angatu i tuku kia Mahanga hei utu mo te waka mo Te Upoko-o-Tutamauwhenua, ko nga rohe o te whenua i tukua, timata mai i te ngutuawa o Whareama, ka haere i roto ka mau ki te ngutuawa o Waihora, ka mau ki Rangitoto, Te Hautawa, te kauru o Wainuioru, kamau ki te ngutuawa o Mangapopo, ka haere i roto ki Maungarake, ki te roto ki Rangitatau Pa, kaahu whakatetonga i runga i te hiwi o Maungarake, kamau ki Ihutoto, kei reira te Karaka-a-Waimatua, haere tonu i runga i te tuatua o te hiwi mau rawa atu ko Te Waiahupuke, mau rawa atu ko Pukeatua, ka mau kite kauru o te Whakapuni, ka puta ki Awhea karere i roto, kaputa ki te moana karere atu ki Whareama ki te timatanga—kariro te whenua i roto o enei rohe kia Mahanga. Na ia ratou e noho ana ki te Pa i Pukekura, ka pa te wehi kia Mahanga ratou ko ona hoa i te nui o te turituri o te waha o Tamataupoki, ka korero a Mahanga, ki a Kaikoko, kia Rohutu, me puta tatau ki waho o tenei pa me hoki a Rohutu ki Pukaroro, me hoki a Kaikoko ki te ngutuawa o Pahaoa, ko Hinetuatahi ka whakahokia ki Whareama, ko Tuteahunga kawhakahokia ki Te Takapau, ko Mahanga ka hoki whakatetonga ki Huariki, te ingoa o tona pa, ko Kotare, raua ko tona Iramutu ko Te Rehunga, Kamate a Tamataupoki ki Te Awaiti. Ka hoki a Mahanga ki Whareama, ka tukua te whenua katoa nei ki a Te Rehunga. Kei Okoropanga haere atu ki Awhea te rohe o te tuku.

Ka haere atu i roto i Okoropanga, Pukekura, i te kauru Okoropanga, ka mau ki Pukeatua, ka mau ki roto o te Whakapuni, awa, te pa o Te Ngaue, ko te mutunga tena o te rohe o te

tuku a Mahanga kia Te Rehunga—ka takoto te whenua i te taha ki te ra Okoropanga ia Rohutu tena.

Ko te rohe o te whenua kia Rohutu, timata atu i Te Ngaue ka anga ki runga o te Whakapuni ka mau ki te poro whaka te tonga o Pukeatua, ka alu whakatera i runga o taua hiwi ka mau ki Te Tuapapa i te poro ki te ra o Pukeatua ka makere ki roto o Kaikaikuri ka haere i roto ka tae ki te ngutuawa o Waihora ka poka ki te moana ka haere i runga i te hiwi o Kakatimahanga, Pukekaretu, ka puta ki te moana ki Te Waihiarore ka tutaki ki Okoropanga, ko tetahi waahi tenei o te whenua o Rohutu e kereemetia nei e Te Whatakorari.

Ko te nuinga o te whenua o Rohutu kua riro i roto o nga rohe o te whenua kua hokona kia te Kuini. Ko tenei waahi e kereemetia nei e Te Whatakorari no roto o nga rohe o te tiiti hoko kia te Kuini, a kua tino tukua atu tenei whenua katoa e ona hapu kia te Kuini a kua utua katoatia ano hoki nga moni e tika ana mo taua whenua kia ratou, engari ko te take o tana kereeme e tenei whenua, no te mahuetanga ki waho o te rohe kia te Kuini i te wa i ruritia ai te whenua ia te Kuini.

Ko nga rohe o te whenua e Kereemetia nei e Te Whatakorari. Timata i Te Tuapapa ka alu whakatetonga i runga i te hiwi o Pukeatua te Kauru o Te Whakapuni ka whati ki te moana i roto o taua awa. Te Kahika Pahi, Te Waiaruhe, te rohe a te Kuini, ka puta ki Kaikaikuri ka alu ki runga o taua awa whakaeke ki Te Tuapapa ka tutaki ki reira.

Ka riro te whenua nei ia Rohutu ka noho ia, ka noho ano hoki ana tamariki a Hinekai raua ko Te Wehenga ki runga ki tenei whenua, whanau mai Ta Hinekai ko Te Ao, noho tonu ki runga ki tenei whenua to ratou pahi tuturu ko te Kahika, na Te Ao ko Moepaenga, ka moe ia Te Hau, ka noho ki Te Pahi i Te Rotohore, i noho ano a Tiria ki Te Rotohore, ko Harata i noho ke atu ki Pukaroro, ko Te Whatakorari i noho ano ki nga Taupahi nei ki Te Rotohore, ki Te Kahika.

Ko nga tohu a nga matua o te kai tono ko nga taupahi e rua ko te Kahika, me Te Rotohore (ko Tawhiti a Te Hau, he tupaki weka), ko te Whakaunui he ahititi na Te Hau, ko nga koutu aruhe kei roto o te Whakapuni. E rua nga Rua Horu kei nga taha e rua o Pukeatua kei roto o nga awa, na Rohutu raua ko Hine kai.

Na i te tau 1873 ka rongo te kai tono kua riihitia a Pukeatua ka tae ia kia Hikawera korero ai mo tenei whenua. I penei ana kupu kia Hikawera i rongo au kua Riihitia ekoe a Pukeatua, he mea atu naku kia koe ia au hoki tera waahi. Na i

runga i enei take katoa me era atu take kei te aroaro o te Kooti e tono ana a te Whatakorari kia whakataua tenei whenua kia ratou ko ona hoa i raro ia ia, ko te kechi tenei a Wiremu te Whatakorari.

4th. Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a Eruera te Turei Rangitakaiwaho me nga tangata i raro ia ia—1st. To ratou take tuatahi ki tenei whenua, he Take Tipuna, ko Te Whakamana, ko Hinetuawe to mua, ko Tamakaka tetahi no te taha enei kia Rangitane. 2nd. Ko Pouri to ratou tipuna o te taha kia N'Kahukuraawhitia. 3rd. He hoko. 4th. He tuku.

Ko nga whakamaramatanga mo te tuatoru me te take tua-wha (ara). Kariro te waka a Pouri, ia Te Whakamana ko Te Ara, o, Tawhaki Te Ingoa o Te Waka ka hoe a N'Kahungunu ka tae ki Potakakuratawhiti, ka tonoa e Te Whakamana a Pouri kia haere ratou ki Pukewharariki, ko nga hoa o Pouri i haere tahi ratou ko Hape, ko Te Rangipapatere, ko Rakairangi, ko Tute-miha. Ka tukua e te Whakamana te whenua kia Pouri.

Ko nga rohe o te tuku kia Pouri, Timata i Ngakoau, Te Parapara, eke tonu ki Aorangi, Tuhikoko, ka whati ki te kauru o Te Whakapuni, Pukeatua. Pahaoa, Wainuioru, ka whati ki te mauru, Te Kauru o Whakarua ka rere i roto ki Whangaehu. Ka rere i roto ki Huangarua, ka rere i roto ki Ruamahanga, ka ahu ki raro o Ruamahanga mau atu ki Ngakoau ki Te Timatanga, ka mutu taua tuku ka whakatika a Pouri ratou ko Rakairangi ma ki te kotikoti i te whenua nei.

Ka whakatika atu a Rakairangi raua ko Pouri ka haere ma runga o tenei rohe ka piki i Huangarua ka tae ki Paeroa makere i Te Uhiroa, ka eke ki Te Tuatua o Maungarake ka wehewehe ta rua haere. A, ka tutaki ano ki te Pa i Pukerua, ka wehewehe ano taraua haere i reira, ka ahu a Rakairangi ki Maungarake. Ko Pouri i ahu mai ki te tonga he haere ana ki te whakataki i nga rohe i whakaatutia ki a i a i Pukewharariki tae rawa atu ki Ngawakaakupe ka whakaaturia a Tuhikoko a Aorangi, no muri ka tutaki ano raua ko Rakairangi. Ka ahu raua ki te mauru ka tae ki Pukengaki ka wehe ano rana. Ka tika mai a Pouri ki tawahi nei ki Mangatarera, tae rawa atu ki Tamoana kua tae a Te Rangipapatere ki reira noho ai, ka mahue mai i a Pouri ka haere i a ki Te Rua-o-hineturangi ka tutaki raua ko Rakairangi ki kona.

Ka hoki mai i reira ka noho ki Potakakuratawhiti. Ka kohurutia a Te Aoturuki o N'Kahungunu e Rangitane ka rau-patutia e N'Kahungunu ka hinga a Rangitane ki te ta i Okahu me Hautakerewaka, me te Pukenui, ka ngaro te mana o Rangi-

tane i runga o nga whenua o Wairarapa, ka riro te mana i a N'Kahungunu. Ko te take Raupatu tenei me te take mana, ko te take waewae o Pouri, ko tona haerenga i runga o te whenua nei kotikoti ai. Ko te take toa, ko te toa o nga Tipuna, tae noa ki nga ra ia Nuku Pewapewa nana te maungarongo i whakatakoto i waenganui i a N'Kahungunu o Wairarapa, me Te Wharepouri ratou ko N'Awa—no reira ka pumau te takiwa o Wairarapa kia N'Kahungunu.

Ko nga rohe o te whenua e kereemetia nei e te taha kia Eruera te Turei ma. Ka timata i Makara te rohe o te Kuini ka rere ki Te Ngutuawa o Whangaehu. Ka rere i roto o Whangaehu, Te Ngutuawa o Mangahua, Wainuioru awa, Te Ngutuawa o Whaitiri, Pukeatua, te raina a te Kuini, ka whati ki te mauru makere ki te Ngutuawa o Makara, o Kiorekaikotukutuku ka riini.

Otira no muri ka korero mai a te Turei kei te he te takotoringa o tera rohe ana—engari ko ana rohe tika enei i raro nei ara. Ka rere i Maungahua, karere i waenganui o te raina a Rakairangi raua ko N'Kahukuraawhitia, ka mau ki Kourarau i waenganui ite rohe o N'Kahukuraawhitia me N'Koura, ka heke ki roto ki Wainuioru karere whakararo o Wainuioru te Tauritetanga o Tahirua, Te Waiahupuke i waenganui i te rohe a N'Kahukuraawhitia me N'Tipi, Te Pukeatua i waenganui o te rohe a N'Kabukuranui a N'Te Aokino a N'Kahukuraawhitia, mau rawa atu i Te Whakapuni, Te Kiore Kaikotukutuku, Te Umu-o-kaitangi, Mangaopari, Te Upoko-o-Rakaitauheke mau rawa atu i Manga-o-kou, Te Hautotara, Motuonuku, Te Rua-o-tamaiwi, Te Raeorakaiwhakairi, Kahukuraawhitia, karere i roto o Whangaehu, mau rawa atu. Pikoko, Paoike, te Wharerangiura, Whakarua, kei roto o Whangaehu e haere ana mau rawa atu nga Tarahanga, Te Pihanga Motu-o-punehu, Te Papa-a-hikurangi, Makahakaha, ka tutaki ki Mangahua.

Na i muri o nga Raupatu i Okahu me Hautakerewaka, me te Pukenui kahoroia atu te mana o Rangitane i runga o enei whenua. I muri o ena Raupatu ka tuturu te noho a Pouri ratou ko N'Kahukuraawhitia ki runga ki tenei whenua, ko te pa i Te Iringa no te takiwa i a Pouri, ia Hamiti ma, ko te take o te ingoa o tena pa, ko Te Iringa o te Pokeka o Pouri, ko etahi o nga kainga o te takiwa ia Pouri ratou ko ona uri, ko Paoike, ko Pukerua (He Pa) ko Te Raeo-rakaiwhakiri (He Pa) ko Te Ngaue, ko Te Hautakerewaka. He nui nga mahinga kei runga o te whenua, na ite wha inga ra o Pouri, o Hamiti, o

Nuku, ko Te Iringa to ratou kainga noho, te také i noho ai ki reira kia tata ai ki te mahi inga Tuna o te Uhiroa, o Mangahuaia, o Wainuioru o Whangaehu, tae noa ki nga ra inga uri a Hamiti raua ko Nuku, kia Te Ohonga, kia Te Rangikaheke, na i nga ra o Tamaoa ka whanau a Te Rangiteangina raua ko Turakautahi ki waho, ka uaua te waha o te kai ki Te Iringa, ka whakatauki a Tamaoa. Tenei ka haere ki roto ki Ruamahanga ki te Tuara Totara hei waha i te kawenga (mo te waka te ritenga o tena kupu), ko Tamaoa anake i haere, ko ana tamariki i noho tonu ko Te Rangiteangina raua ko Turakautahi, ka puta ta Te Rangiteangina ko Tautini, ka takina e tona tipuna e Hinenuiatekawa ki Wairarapa noho ai, ka kakari i nga kakari o Wairarapa ka mate i a Rakaiwhakairi ki Te Apiti ka mahue ko tona taina ko Turakautahi ki runga ki te whenua nei, ka moe ia Hinekapuamatotoru i ta raua wahine ko te tuakana, ka puta a raua tamariki ko Te Wharaunga, ko Te Rauhohonu, ko Takaahi, ko te Rauhohonu i mauria e tana tane ki Tararua mate atu ki reira, ko Takaahi i mate ki nga kakari kaore ana uri, ka noho a Te Wharaunga i a Tamaiwaha ka haere ki Wairarapa, na ahakoa to ratou noho ki Wairarapa e kawea tonutia ana nga kai o te whenua nei ma Tamaiwaha ma e nga uri o Karu e N'Komuka tae noa ki nga ra i nga uri o Tamaiwaha ia te Waiwaha raua ko Te Huingaiwaho haere tonu te kawe o te kai kia raua tae noa ki nga ra o Te Rangitakaiwaho, i patu tangata ano ia ki runga ki tenei whenua.

Ko nga tupapaku o N'Kahukuraawhitia kei Te Iringa e tanu ana. Kei te pito ki te tonga o te pa, ko nga ingoa, ko Terangipatoto, ko Tarehu, ko Tira, ko Waiariki.

Ka mate a te Maarioterangi, ka timata te heke o nga tangata o Wairarapa ki Nukutaurua, ko tetahi wehenga o N'Kahukuraawhitia i whakatika atu i Te Iringa pa, ko Nuku ratou ko tona whanau, ko Te Rangitakaiwaho, ko Tutepakihirangi. Ka tae te heke ki Waimarama, ka whakamanawa mai a Nuku ki tona kainga, ka haramai ratou ko tana ope ka tae mai ki Wairarapa, ka mau te wahine a Te Wharepouri me nga tamariki, ka puta a Te Wharepouri. Ka tae ki nga Umutawa ka tukua atu nga herehere e Nuku, ko Ripeka, te Kakapi anake e mauria e ia ki Nukutaurua whakamoea ana kia Ihaka, no muri ka tonoa mai a Ripeka raua ko Ihaka e Nuku kia te Wharepouri ki Te Whanganui, a, tara. Hei kawe i te maungarongo ano, ka mohio a Te Wharepouri kua mau te rongoa a Nuku ki a ia, ka haere ia ki Nukutaurua, tae rawa atu ki reira kua mate a Nuku, katahi ka pareo te Maungarongo

kia Tutepakihirangi mana e whakaoti, ka haere mai a N'Kahu ngunu ki te Whanganuiatara ka pumau te maunga rongu. I muri o tena ka timata te hoki mai a nga iwi o Wairarapa ki o ratou takiwa, no te tau 1842 ka hoki mai te Heke i Nukutaaurua, na i te wa e noho ana ki Otararaia ka haere a te Huia-kama ki te Hautotara noho ai, ka noho ano a te Turei ki reira, ka hoki mai ano ki Otararaia, muri iho ka riro ko Manahi ia Te Huiakama ki Te Hautotara noho ai, muri iho i tena takiwa ka retia te whenua ki a Kere tane a Hinekutere, riro ana mai, he hoiho nga utu o te reti, i a Te Tutere, ia te Turei, ia te Manihera Rangihakawaihaho, na i te hoko o Paeroa he whenua kei te taha mauru o tenei whenua i uru ano a te Manihera me etahi o N'Kahukuraawhitia ki taua hoko.

Na te wa o te Hauhau ki Wairarapa nei i tuku hipi ano a te Manihera ki runga ki tenei whenua noho ai.

Ko te Huiakama, ko Hinekutere, ko Te Keepa Oraora no N'Kahukuraawhitia, i noho tuturu ratou ki runga ki tenei whenua, ko ratou hoki etahi i uru ki nga pukapuka rihi o tenei whenua. I mate ano etahi o ratou ki runga ki tenei whenua.

Ko Hikawera raua ko Tamahau na N'Kahukuraawhitia, ko raua te Ahikaroa mo N'Kahukuraawhitia ki runga ki tenei whenua.

Na, i mua ake o te matenga o te Manihera i whai kupu poroporo ake iho i a ki a Hikawera mo ana tamariki ma Hikawera e manaaki, me tona hapu me N'Kahukuraawhitia. Kahore he whakahe a te Turei ma ki nga take o Hikawera ma ki tenei whenua i runga ia Pouri.

Na i runga i enei take me nga korero whakamarama mo tenei kereeme e tono ana te kai tono kia whakaurua ratou ko ona hoa ki roto ki te whenua kua kereemetia nei e ratou. Ko te keehi tenei a Eruera te Turei Rangitakawaihaho.

5th. Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a H. P. Tunuiarangi me ona hoa i raro ia ia mo Pahaoa e mohiotia ana te ingoa i konei ko Te Takapau.

Ko nga rohe o te whenua e kereemetia nei e ratou, Timata i te Ngutuawa o Whaitiri ka mau ki Paritangahangaha ka rere i runga i te tuatua o taua hiwi o Paritangahangaha ki te Matapuna o Whatipu, te Tuatua o Te Waiahupuke, te Tuatua o Tuhiohinekura karere tonu i runga i te tuatua o taua hiwi mau rawa atu i te Horo, i te kauru o te Tawai ka rere tonu i roto o te Awa o te Tawai ka ahu ki raro ka tac ki te Ngutuawa o Kaikaikuri ka pakaru ki roto o Pahaoa, ka ahu whakarunga ma roto o taua awa o Pahaoa, ka tutaki nga rohe ki Whaitiri.

1st. Ko te take Tuatahi, he pare na te Angatu kia Mahanga. i te whenua nui tonu hei utu mo te waka a Mahanga mo te Upoko-o-Tutamauwhenua, rokohanga atu e Mahanga e noho ana a te Angatu i roto o tona pa o Rangitatau, ka patai mai a te Angatu ki a Mahanga. He aha te take i kitea mai ai koe e Rangi? ka whakahokia mai e Mahanga. He whakamanawa mai au kia koe ki tetahi turanga waewae moku ka, whakautua e te Angatu e pai ana, haramai na koe, te awa e tuhera na ko Whareama tena. Hei kona he rohe, ka rere mai i roto o Whareama kamau ki te ngutuawa o Waihora, karere i roto o Waihora ka mau ki Rangitoto, mau rawa atu ki nga Tahuna o te Hautawa, karere i roto o Wainuioru te Ngutuawa o te Popo kamau kia taua e tu nei, ko Rangitatau tenei, karere tonu i runga i te Tuatua o Te Pae-o-Maungarake mau rawa atu ki Ihutoto, kei reira te Karaka a Waimatua, mau rawa atu i te Waiahupuke a Rangitane, maro tonu i te Tuatua o te Hiwi, ko nga wai e heke ana ki Pahaoa i au tera ia te Angatu, ko nga wai e heke ana ki te taha ki Whangaehu i a Te Whakamana tera, mau rawa atu i Pukeatua i runga tonu i te Tuatua o te Hiwi, ka mau ki Kiorekaikotukutuku (Taumata) mau rawa atu i Waihoronuku, i Waihororangi, ka whati ki roto ki Awhea ka rere i roto i Awhea ka puta ki te moana, karere i te taha moana ka tutaki ki Whareama, ka riro tenei whenua i a Mahanga ka tukua eia te Waka ki a te Angatu.

Ko te take Tipuna o nga kai tonu ko Tuteahunga Tamaiti a Mahanga, ka noho a Tuteahunga ki Ngaipu ka whakatika ia ki te rohe kainga mona, ko nga rohe, Timata i Te Kohuwai (he awa) mau atu ki Panepane (Hiwi) mau rawa atu i te Karamu mau atu i Whatatuna kawhati whakararo i roto i taua awa ka puta ki Pahaoa, ka ahu whakarunga o Pahaoa ka whati ki Te Motuomoroki karere i roto o taua awa tae noa ki te matapuna, mau rawa atu i Kaipiki kei roto o Pahaoa ka whati whakararo o Pahaoa ka mau ki te Ngutuawa o Ngakonui, te Whakaumu a Te Aokauwai, mau rawa atu i te kauru o Whaitiri e ahu ana ki te ra, mau rawa atu ki te Whangaiotekapinga, mau rawa atu i Paritangahangaha, mau rawa atu i te matapuna o Whatipu, mau rawa atu i te Tihi o Te Waiahupuke, he Hiwi, mau rawa atu i Tuhiohinekura, karere tonu i runga i te Tuatua o te Hiwi mau rawa atu i te Toropapa a Te Aokauwai Ingoa, rere tonu i runga i te Tuatua o te Hiwi mau rawa atu i te Toropapa a Te Nohanga-tepono, mau rawa atu i te Horo, karere i roto i te Tawai, puta noa ki Pahaoa, ka ahu whakararo ka Tutaki ki te Kohuwai.

Ko noho a Tuteahunga me tana uri ki runga ki tenei

whenua, ka whanau nga tamariki a Kahukuranui, ka noho ko Te Aokauwai ki runga ki tenei whenua.

Kamau te mana o te whenua i roto o nga rohe a Tuteahunga kia Te Aokauwai, ka moe a Te Aokauwai i tana wahine tuatahi i a te Iwi ka puta ana tamariki ko te Kai, ko Kaipaoe, ko Hineteuru, ko te Umauma, ko Pupu, ko Kaitapapa, na i te wa ka kau-matua enei tamariki ka whakahaua mai e Takutai o tewhenua kia patua a Tipi, ka whakatika atu te taua a N'Kahukuranui i Ngaipu, ko nga ingoa o nga tangata o te taua ko Te Aokauwai, Ko Kaitapapa, ko Te Nohangatepono, ka patua a Tipi raua ko tana tamaiti ko Kanu-heke-te-Rangi, me tetahi o nga wahine a Tipi, ka whakarauoratia a Kohere tetahi o nga wahine a Tipi e Te Aokauwai, moea tonutia iho eia hei wahine mana.

Ka whanau a raua tamariki ko Ponehu raua ko Te Ruatoka, ka wehea e Te Aokauwai mo enei tamariki ana, tetahi waahi o te whenua i roto o nga rohe a Tuteahunga i te pito ki te ra o te awa o Whaitiri ko nga rohe, Timata i Paritangahangaba ka rere ki te kautao o Whaitiri e anga ana ki te tonga, ka rere whakararo i roto o Whaitiri awa ka puta ki Pahaoa awa, ka ahu whakarunga i roto o Pahaoa ka mau atu ki te ngutuawa o Ngakounui, ko te take tena i puta ai tena waahi o te poraka ki waho. Ka noho ko Kaitapapa ki Tutu o tamawhainga muri iho ka tukua eia tena whenua kia Whainu, ka haere a Kaitapapa noho rawa atu i Huangarua.

Ko Pupu raua ko Hineteuru i noho ki Tahuna-a-te Ao, ko te Kai i puta ki waho, noho rawa atu i roto ia N'Ruateika me N'Parera. Ko nga uri a Te Aokauwai i noho tuturu ki Pahaoa me te Poraka o te Takapau, ko Kaipaoe raua ko te Umauma, ka mau te maua o tenei whenua kia Kaipaoe raua ko te Umauma tae noa mai ki a raua uri mokopuna tae noa mai ki nainei, ko a ratou tohu kei runga o tenei whenua, ko te Waipuna he Pahi, he ngakinga he Puna wai hoki no Kaipaoe raua ko tona tane ko te Nohangatepono, ko te Haenga he mahinga aruhe, ko Motuhouwi he Taupahi. Ko te Toropapa aka a te Nohangatepono, ko te Waiaruhe he wai Tuku aruhe, ko te Takapau he Taupahi, kei reira te toma o te Waewae, ko Ngaipu he pa ko te Ruahoru a Kahukuranui ko te whakaumu a te Aokauwai ko te Toropapa a te Aokauwai 2nd, me a ratou pa tuna, me nga koutu aruhe, me te Paharakeke a Kaipaoe, na i te tau i hoki mai ai te heke i Nukutaurua ka poua e Hiriona te Pou ki Tuhiohinekura i runga i te rohe a N'Kahukuranui, na ko Hiriona he uri mokopuna ia na Kaipaoe, na i Tauanui a Anaru Tuhokairangi e noho ana i muri o te wa i hoki mai ai te heke

i Nukutaurua, na ka mate nga Piharau o Pahaoa e toru nga Maataa, ka tukua mai te karere e nga kaumatua e noho ana i Pahaoa kia haere atu a Anaru, te taenga atu o Anaru ki Pahaoa, ka tukua e Hakopa nga Piharau kia Anaru, ko nga kupu enei a Hakopa kia Anaru, ka mate to Tipuna a te Waewae nana au i take mai ki konei noho noa iho nei, ina nga kai o to pa o Taupokeka, ka mutu ka whakaatu a Pene Taukata i nga rohe o te whenua nei kia Anaru. Noho tonu iho a Hakopa ma ki Ngaipu tae noa ki te wa i hokona ai te whenua e te Kawekairangi ki a te Kuini, ka riro te taha ki te moana e te Awa o Pahaoa ki roto o taua hoko, ko te take tena i uru ai a Ngairo ki taua hoko, he waahi tera no tenei whenua, no roto o te rohe a Tuteahunga, na no te tau 1855 ka riihitia tenei whenua e Anaru Tuhokairangi kia Ropata Weretene, a tae noa ki te tau 1868 ka mutu tena riihi, na i roto i ena tau ko Anaru anake ki te tango i nga moni o te reti.

Na i te tau 1872 ka riihitia ano tenei whenua e Anaru kia Ariki Kirihi, ki a Teone Kirihi, ki a Barber, na Anaru i tango nga moni o te reti, muri iho na Raharuhi Anaru, ko Karauria Ngawhara o N'Hikawera nana i tohutohu nga rohe o tena riihi ki te pakeha.

Na I muri iho ka retia tenei whenua ki a te Ware Mete.

Na Anaru ano i reti, nana ano i tohu tohu nga rohe, ko nga rohe ano e rere nei i runga o te tuatua, na Anaru ano raua ko Raharuhi i tango nga moni reti, na i te tau 1877 ka whaka hou-tia nga ritenga utu o te reti no reira ka whakaurua te tokomahatanga o N'Kahukuranui ki roto ki te riihi, no te tau 1883 ranei 1885 ranei, ka riro te riihi o tenei whenua ki a Wire Makarana, ko N'Kahukuranui ano ki a Raharuhi ma ki te tango i nga moni reti, tae noa mai ki tenei ra kaore ratou i whakahengia e tetahi tangata, na runga i enei take e tono ana ratou kia whakataua tenei whenua a Te Takapau kia ratou—ko Te Keehi tenei a Tunuiarangi me N'Kahukuranui i raro ia ia.

A.—Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a N'Hikawera mo Te Poraka o Nga waka-a-kupe me ona waahi katoa i roto i ona rohe, ko tenei whenua i mua no Rangitane, a i mau tonu te mana kia Rangitane i muri o te tukunga o nga waahi i waho atu o tenei poraka kia N'Kahungunu mo nga waka. A na Rangitane ano i tuku nga waahi o tenei whenua ki nga tipuna o nga kai tono—a i mau tonu hoki taua whenua kia N'Hikawera i raro i te mana o aua tuku taea noatia tenei ra, ko te Kuratapu te take tipuna o N'Hikawera o te taha kia Rangitane he tuahine no te Whakamana. I mau tonu te mana

o te whenua i roto i nga rohe a Te Kuratapu kia ia taea noatia te wa i ana uri Mokopuna ia Tikaro, ia Te Rangihauta, ia Te Waiutukura. Kei te wa rawa ka marena a Te Waiutukura kia Hikawera uri Mokopuna a Nuku o N'Kahungunu, ka tukua tenei whenua e Tikaro raua ko Te Rangihauta kia Nuku kia Te Ohonga kia Hikawera, katahi ano ka riro te mana o tenei whenua kia N'Kahungunu ara kia N'Hikawera.

1st. Ko te tuku tuatahi na Rangitahatiti me etahi atu o Rangitane—ko te whenua i tukua ko te Uhiroa ko Kauteawha, i tukua kia Pouri mo te kahahu o Tuponga mo nga Wahinekaira, ko tenei tuku no te wa o te raupatu i Okahu. I muri o tena ka riro tenei whenua kia Tuponga, ka noho ana uri mokopuna a Ngapunaarangi, raua ko Whakaraetahuna, ki runga ki tenei whenua tae noa mai kia raua uri mokopuna kua mate, me nga uri e ora nei.

2nd. Ko te tuku a Te Kumuterangi, i Te Hau-o-koeko i Tahuroa, me Tawhiriwaimanuka, kia Te Rangihauta tamaiti a Katotihi, ko tenei whenua no Rangitane no enci wahine no Umuroa raua ko Hineiti he uri mokopuna a te Wharekoiwi raua ko Te Kumuterangi nga tangata nana nei i tuku tenei whenua kia Te Rangihauta i mua, ka mau tenei whenua kia N'Hikawera, na kei nga ra ka whanau a Erina te tamahine a Maata Piki raua ko Hikawera ka whakahokia tenei whenua e N'Hikawera kia N'Meroiti. Ko nga rohe o Te Hauokoeko me Tahuroa-timata i te Ngutuawa o Tawhiriwaimanuka i te umu o Paka, rere tonu i roto o Tawhiriwaimanuka ka rere ki te hiwi ki Tuhihinekura rere atu ki te Waihoroihika ka whati karere i te taha ki te moana o Te Waiahupuke, ka mau ki te kauru o Whatipu karere atu ki te kauru o Whaitiri ka ahu ki raro i roto o te awa o Whaitiri ka mau ki te Whangaiotekapinga awa, ka rere ki te Whangaiotekapinga roto, ka rere ki te Whangaiotekapinga awa, ka ahu i roto i taua awa ki raro ka puta ki Wainui-oru (awa), ka mau ki te ngutuawa o Ngatarahanga awa, ka ahu whakarunga o taua awa ka mau ki Hinepare (Hiwi), ka rere ki te kauru o Whakarua, ka tutaki ki te Ngutuawa o Tawhiriwaimanuka.

3rd. Te Tuku o te whenua nui tonu kia Nuku kia Te Ohonga kia Hikawera. Ko nga tangata o Rangitane nana tenei tuku ko Tikaro, ko Rakaipohatu, ko Rangiwhaia, ko Tamawainga, ko Te Rangihauta, ko nga korero enci mo runga o tenei Tuku, ka whanau a Hikawera ka Taumautia e Rangitane ma Te Waiutukura, te whare i wkakamoea ai raua, ko Huruhururautara, kei Te Whatamanga i runga o te poraka nei, ka tae a Nuku

raua ko tona mokopuna ki Maungarake kia Rangitane ka Whakatika a Tikaro ki runga ka ki atu kia Nuku te whenua e takoto nei mo a taua tamariki, Te Hiwi e tu iho nei ki a koe (mo Maungarake) te awa nei kia koe mo Whangaehu, me haere taua, maku e whakaatu kia koe nga rohe o te whenua ka hoatu e au kia koe mo a taua uri. I reira ka whakahaua e Hikawera kia topea te Totara, ka topea e Rangitane, ka hinga ka huaina te ingoa o tena waahi ko Tokiniho, ka taraia ka oti te pou, ka poua e Hikawera ka tapa te ingoa o taua pou ko Te Pou ki Aotea. I poua taua pou hei Tohu mo te rironga o te whenua i a Nuku hei whitiki i te mana ki runga ki te whenua. Ka whakatika a Rangitane ki te kawae i a Nuku ki Ihutoto ka karanga atu a Tikaro kia Nuku ina te whenua nei e takoto nei, titiro atu o taua kanohi ki te pito ki te Tonga, tenei whenua e takoto nei mou, tenei pa mou, titiro ki te awa e takoto nei ko, Wainuioru, me haere taua ki nga morehu o Rangitane kei tua ake ia taua nei—ka maunu Te Pokeka o Nuku ka Potaetia eia ki runga ki te rakau kahika, e tu ana i te roro o te whare i roto o te pa, ka karanga atu kia Tikaro, i mua ko Ihutoto te ingoa o tenei pa i tenei ra ko au ko Te Iringa o Te Pokeka o Nuku, mau tonu iho hei ingoa, ko te Iringa, o Te Pokeka o Nuku tae noa mai ki tenei ra, ka haere i te hiwi ka tapa te hiwi e te wahine a Nuku ko tona upoko aranga tonu iho hei ingoa mo tena hiwi ko te Upoko o Hinetu wahine a Nuku, ka tae ki te hiwi e puta ana ki te Weraawhaitiri, ka tapaia ano ko Te Upoko-o-Hinetu.

Ka tae ki Te Koao-a-tirapurua ka ki atu a Tikaro kia Nuku ko te rohe tenei mo ta taua motu motu ka tohungia atu te rohe ki te Pukemangamanga. Ka tae ratou ki te pa o Rangitane ki Pukerua ki te kawae ia Hikawera raua ko tona wahine, kia Tamawhainga, kia Rangiwhaia, kia Powhakataka, kia Rangitane ka patai a Tamawhainga kia Tikaro kei whea te mutunga o to tuku ka ki atu a Tikaro i mutu ki Te Koao-a-tirapurua, kaati kai a koe te tikanga mo te waahi e toe ana, ka ki atu a Tamawhainga, kaati, maku tenei waahi e tuku a Te Koao-a-tirapurua ka rere ki Te Iringamauri karere ki te kauru o te Whakangaere, ka ahu ki raro o te awa o te Whakangaere ka puta ki Wainuioru, ka karanga atu a Tamawhainga kia Tikaro kaati ko te awa nei hei rohe, waiho tena taha kia taua, ko te mutunga atu tena o te tuku a Tamawhainga raua ko Tikaro ki a Nuku, ka titiro atu a Hinetu ki te pai o te hiwi e takoto ana mai i Wainuioru ka ki ko taku riu tera, mau tonu iho hei ingoa mo tena waahi ko te riu o Hinetu, na i a ratou e hoki ana ki te Iringa ka titiro

a Hinewhara hunonga a Nuku ki te wai e takoto ake ana i Wainuiora ka ki ko aku tarahanga te awa e takoto ake nei, mau tonu iho hei ingoa ko Nga tarahanga o Hinewhara, ka tapa e Te Ohonga, ko ona Tarahanga te hiwi i raro iho o Te Iringa, ka ki atu a Tikaro kia Nuku titiro atu ki te ahi e ka mai ra i Hauokoeko, waiho i kona ka ai, ka heke iho a Tikaro raua ko Nuku i te matuaiwi o Taumanuka ka tae ki te Waikoukou, Nga tarahanga o Te Ohonga, Whakarua, Hataitai, te Ngarara, Te Kopuru, Paoike, ka tae ki te pa ki te Rae o Rakaiwhakairi, me te whakaatu haere tonu a Rangitane i nga rohe o te whenua ki a Nuku. Ka ki atu a Tikaro kia Nuku, ka haere taua ki te pito whakatetonga o te whenua nei, ka piki, ka eke ki Kokako-tangi-reka ka marama te titiro, ka ki atu a Tikaro ki a Nuku ina te rohe e takoto nei ko te awa o Huangarua, ko Mangaopari tenei awa e takoto nei, te hiwi e tu maira ko Te Umu-o-hinekaitangi, koi he koe ki tera taha o te hiwi ra, i a N'Rongopotiki tera taha, kaati mai koe i tenei taha o Te hiwi, titiro ki te awa e takoto nei ko Te Whakapuni tena, titiro ki te hiwi e tu mai nei i te taha ki te moana ko Pukeatua tena, kia taua tena, ka ki atu ano a Tikaro kia Hikawera titiro atu ki te hiwi ra ko Parororangi tera, ma to taokete e whakaatu kia koe. Ka tu a Nuku ki runga ka ki ko taku Pokeka tera e iri maira i te Iringa, na ko au tenei, aranga tonu iho hei ingoa mo tena wahi ko Motuonuku tae noa mai ki tenei ra. Ka riro tenei whenua ki roto ki nga ringa o Hikawera, o Te Ohonga, o Nuku.

Ko nga rohe o te whenua i tukua e Tikaro kia Nuku kia te Ohonga, kia Hikawera, haunga a Te Weraawhaitiri me nga waahi kua kapea ki waho i muri iho. Ka Timata i te Raekorakaiwhakairi ka haere whakarunga i roto o te awa o Huangarua. Te rua o Tamaiwi ka mau ki Hekanui, kamau ki Motuonuku, kamau ki Te Mimi-o-kupe (he awa) rere tonu i roto i Huangarua, te Hautotara, te Ngutuawa o te Ruakokoputuna, Mangaokou, Te Upoko-o-rakaitauheke, te ngutuawa o Makara. Te Kautoti, karere i roto i Maungaopari, tae noa ki te kauru, karere atu ki runga ki te hiwi ki te tawhatitanga ki te taha rawhite o te Umu-o-hinekaitangi karere ki te kauru o Kiore Kaikotukutuku ka ahu whakararo o taua awa ka puta ki Te Whakapuni [ko Te Kahika te rohetuturu a N'Hikawera, engari na ratou tena waahi i tuku ki roto ki te hoko a Hoera Whakataha ki a te Kuini no reira ka hoki mai te rohe ki Pukeatua] ka rere atu te rohe i te Whakapuni, te ngutuawa o Nga awapurua, kamau ki raro o te pito whakatetonga-o Pukeatua, karere i te taha whakatemoana o

Pukeatua ka puta ki Kaikaikuri, karere i roto o te manga o te Tawai ka mau ki Taumata o Tikaro karere ki roto ki te awa o Tuhiohinekura kamau ki Nga Puketurua rere atu ki Te Waihoroihika awa o Hinekura, te Puna o te Waihoroihika, ka whati ka mau ki Tuhiohinekura hiwi, karere ki roto ki Tawhiriwai-manuka ka ahu whakararo o taua awa ka puta ki Te Umu-o-paka, kaputa ki Whakarua awa, karere whakatera i roto i taua awa tae noa ki tona kauru, kamau ki te hiwi o Hinepare (he Kohatu) ka rere ki te kauru o Ngatarahanga ka ahu whakararo o taua awa ka puta ki Wainuioru ka ahu whakarunga o te awa o Wainuioru kamau ki Te Wharerangiura, Tahupo, Te Kopuru, Mahunui, [ka mahue i konei ki waho tetahi waahi o te whenua i roto o nga rohe o te tuku ko te Weraawhaitiri kei te taha ki te ra o te poraka nei], no reira kei Mahunui ka whati whakatemauru te rere o te rohe i te hiwi o Maungarake ka rere i runga i te rohe o N'Koura ka mau kia Whango (he Kohatu) ka rere i te Matuaiwi i te Upoko-o-hinetu (Rakau tahere) rere atu ki Te Koaoatira-purua i te Waiotekorohape ka whati ka rere ki runga ki te hiwi karere i runga i te rohe a N'Rakairangi kamau ki te Puke-mangamanga, rere atu ki te Maire, te Kahapehape, te Pa-o-rakaiwerohia, te ngutuawa o Pareranui, karere whaka raro o Mangahuia puta tonu ki Makahakaha, ka whati i roto i te awa o Te Umuti rere atu ki te Upoko Poito, karere i te Matuaiwi o te Waiwhinau, ka mau ki Te Purakau tika tonu i te matuaiwi o te Waiwhinau karere ki te Whatamanga karere ki Toka-a-houmea ka whati whakatetonga ka mau ki te Pihanga karere whakararo o te awa o Whangaehu, te Waikoukou. Maunukokako, Ngatarahanga, Tutaraiahua, te ngutuawa o Whakarua, Motungarara, te ngutuawa o Hataitai, Pahi Tauhinu, te ngutuawa o Te Ngarara, te ngutuawa o Te Kopuru, te ngutuawa o Te Arowhata a Kupakupa, Paoike te ngutuawa o te awa a Hineirawa, karere ki te ngutuawa o Whangaehu, ka tutaki ki te Raeorakaiwhakairi. Kei waho a Te Uhiroa, a Te Weraawhaitiri, me te Hauokoeko o tenei waahi o te rohe o te Kereeme, kei te mau nga rohe o Te Uhiroa me Te Weraawhaitiri ki nga pukapuka o te Kooti. Na kariro te whenua nei kia Nuku, kia te Ohonga, kia Hikawera, ka nohoia e ratou. Ko te timatanga tenei o te Ahikaroa o N'Hikawera ki runga ki tenei whenua i timata mai i enei Tipuna ia Nuku, ia te Ohonga, ia Hikawera, tae iho kia Kototili ma, tae iho ki nga uri mokopuna a Hikawera, tae noa mai nei ki nga kai tonu, ko a ratou tohu kei runga o tenei whenua ko nga pa Tuwatawata, ko te Iringa, o te Pokeka o Nuku, ko Pukerua,

ko Tamawharu, ko Maruaakainuku kei waho o te poraka, Ko te Raorakaiwhakairi. Ko nga Taupahi nunui me nga kainga noho o N'Hikawera. Ko Huangarua, ko Kahukura awhitia, ko Motuonuku, ko Hekanui, ko te Rau a Haere, ko te Pirau, ko Arawa, ko te Hautotara, ko Whakarua, ko Waiuru, ko te Pahi Tauhinu, ko Te Rua-o-tamaiwi, ko Te Hautotara, te Upoko Poito, ko te Whatamanga, ko Mangahuia, ko Te Wai-koukou, ko te Punanga, ko te Pihanga, ko te Kopuru, ko Tahupo, he nui nga Pahi kei runga kei te whenua, he Pahi patunga manu, Kiore, Tuna, kanui nga pa tuna, nga rakau Tahere nga ara Tawhiti, nga koutu aruhe nga wai Tahere nga rua koiwi, nga waahi tapu o mua me era atu tohu a N'Hikawera kua korerotia kei te aroaro o te Kooti.

Ko nga rua koiwi kei te takiwa o te Iringa Pa me Tamawharu Pa he Ana Tupapaku, kei reira a Tamahau me etahi o N'Hikawera e tanu ana, ko te Ana a Uruhei, he rua koiwi kei Mangahuia, kei reira a te Raro ma e tanu ana, ko Papahikurangi he rua koiwi no N'Hikawera kei Te Uhiroa, ko Te Whatamanga he urupa tawhito kei reira a Taukata e tanu ana kei te takiwa o Te Pou ki Aotea, tetahi urupa no Piki wahine a Hikawera, he urupa ano kei Te Waikoukou no N'Hikawera. Kei Te Hautotara he urupa no M'Hikawera, kei reira a Te Huiakama tamahine a Tamahau e tanu ana, me Horomona tama a Rawiri Te Kehu me etahi atu. Kei Kahukuraawhitia he urupa, kei reira a Moururangi e tanu ana, ko Huangarua he urupa nui no N'Hikawera no te wa i tu ai te whare karakia ki reira, i muri o te hokinga mai i te heke i Nukutaurua tena urupa. Ko nga korero whakamarama mo te Pa i Tamawharu. Ko tenei pa he pa hou no N'Hikawera raua ko N'Kahukuranui, ka mate a Huiamakinono, mokopuna a Tamahau ki te Iringa ka mahue a te Iringa ka Tuwatawatatia a Tamawharu hei pa ki tua tata atu o te Iringa Pa, ko te pa tena i noho ai a N'Raukawa ki roto i te haerenga mai ki te patu ia N'Kahungunu, rokohanga mai e N'Raukawa kaore he tangata o te pa kua puta katoa kei waho, ka rongona e nga tangata o Wairarapa o te Kauru ka whakae-kea e ratou a N'Raukawa, ka hinga a N'Kahungunu ia N'Raukawa, ko te Huahua raua ko te Kai, papa o Himiona te Kai raua ko Harata.

Ka mate i Peelikatia ka horo nga tangata o Wairarapa ki Nukutaurua ka noho a Nuku Pewapewa ratou ko ana tamariki ki Tamawharu, kua mate noa atu a Tamahau, ko N'Hikawera kei waho e haere ana i tena wa, kei Pukerua to ratou Pa, ka whakatika mai nga tangata o Maungarake ki te patu ia Nuku, a

N'Koura, a N'Hikawera, me Hamua, ka mate ko te Tamaiti a Tautapa o te taha ki a Nuku, ka oma a Nuku—ko te haerenga tena o Nuku ki Nukutaurua.

Ko tetahi o nga whawhai i eke ki runga ki tenei whenua mo tetahi Kaihaukai a N'Hikawera i takoto ki te Whatamanga, ko nga iwi mana te Kaihaukai ko Ngai Taneroa, ko Ngaituhakeke. Ka rongo a Te Matangi ka puhaehae ka karaia kia N'Moe ka tae te Amio kia te Whatahoro, ka whakatikaia mai ka tutaki kia N'Hikawera me nga iwi mana te kaihaukai ki te Kauru o te Ahiaruhe ka hinga ko Te Kaikino raua ko Tauaha o N'Moe ia te Ota raua ko Te Amowhakauru o N'Hikawera, ka whati a N'Moe ka rere a Te Ota ki runga kia te Whatahoro ka puritia e Tamahau o N'Hikawera. Te ingoa o tenei pakanga ko te Ahiaruhe, ko te Pirau te kainga o N'Hikawera i rokohanga mai ai e te taua a Kaiwaru o N'Kahungunu o Heretaunga.

Ka patua i kona a Te Ota tuakana o Tamahau me to raua tuahine me Hinekura me a ratau tamariki. Na N'Hikawera a Te Iringa Pa i hanga engari he pa Tawhito ano no Rangitane, na i te wa o te taua a Ngapuhi ka hui nga iwi o Wairarapa ki runga kia N'Hikawera kia Tamahau ki Te Iringa, ko taua Taua na Tiakitai he ngakinga mate mo Pararakau, ko Nga Hapu i hui ki Te Iringa, ko N'Maahu, ko N'Rongomaiaia, ko N'Hine-waka, ko N'Tukako, ko N'Hineraumoa, ko N'Hinetaurira, ko Rakaiwhakairi, ko N'Tekirikohau, ko N'Rahukuraahawhitia, ko N'Moe, ko N'Muretu.

Enei Hapu katoa me o ratou tangata Rangatira tae katoa ki te aroaro o Tamahau, ko nga Hapu hoki tena nana a Whakapararakau i patu, kaore i roa te noho o enei Hapu ka hoki ia Hapu ia Hapu ki tona waahi ki tona waahi, ka noho ano ko N'Hikawera i roto o tenei pa.

Ko te take i huihui ai enei Hapu ki Te Iringa, ki runga kia N'Hikawera ki a Tamahau, kia ora ai i te taua a Ngapuhi, te take no te Toa o Tamahau me N'Hikawera i mua atu ki te whawhai ki te taua a Ngapuhi, a Te Rauparaha kia Amiowhenua, ka hinga a Ngapuhi ia N'Hikawera ki Tawhanga e toru tekau te hinganga, ko Tuterangipokipoki te Rangatira o Ngapuhi i hinga na Tamahau i patu he mea wero ki te Tokotoko, kariro mai nga pu i a Tamahau ko tetahi tenei o ana pu ko Te Kiri-o-te-peehi, kua whakatakotoria ki te aroaro o te Kooti, hei whakaatu mana i te Tohu Toa o tona Tipuua o Tamahau.

Na ka mate a Te Ota me Amowhakauru, ka puta te aroha o Tamahau kia te Keepa te Ranginohota ka mauria mai eia ki runga ki tenei whenua, hei whakakapi mo ona tuakana, ka

whakaukia ia e Tamahau ki runga ki tenei whenua, muri iho ka whakauria e N'Hikawera ko te take tena i whai paanga ai a Te Keepa ki tenei whenua. Na ko tona take ki te Uhiroa no Tuponga.

Na Tamahau a te Waewae i mau atu i Te Iringa whakamoea ana kia Te Meihana Nohotahuna i Pahaoa, na Tamahau anohoki a Haumaiterangi te Hakui o Hikawera i mau atu i Te Iringa ka whakamoea ki a Mahupuku i Pahaoa.

No muri o te matenga i Peehikatia te heke whakamutunga ki Nukutaurua ka heke te nuinga o N'Kahungunu me N'Hikawera, ko etahi i noho tonu o N'Hikawera i runga o te whenua nei tae atu hoki ki Pahaoa.

Na i te hokinga mai e te Heke i Nukutaurua i muri mai o te tau 1840 ka noho ano a N'Hikawera ki o ratou kainga tawhito i runga o tenei poraka me te whakanoho atu ano i etahi kainga hou ki runga ki tenei whenua me te u tonu ano o te noho me te mahi ki runga ki tenei whenua, na ratou hoki i tuku etahi waahi o tenei whenua ki te reti ki nga pakeha, timata mai i te tau 1846 tae noa mai ki naianei, ko ratou anake ki te tuku ki te reti, ki te tango mai hoki i nga moni reti, kahore ratou i whakararurarutia e etahi atu hapu ke atu.

4th. Ko te tuku a Terangikapakaru i Rangataua i Taurakapunua kia Parikahoro hei kainga whangai mo Te Maruahi, ka riro tenei whenua ki a Parikahoro ka whanau ana tamariki nga taina o Te Maruahi, a Hinewera, a Hare, a Te Iwi, noho katoa ratou ki runga ki tenei whenua, i mau tonu hoki tenei whenua kia ratou tae noa kia ratou uri e ora nei.

Na i te tau 1849 ka mate a te Raro ka kawea e N'Hikawera ki te Ana a Uruhei kei Mangahuia he urupa tawhito no N'Hikawera, ka korero a N'Hikawera kia waiho tenei whenua hei urupa mo ratou, ka ngaro a te Raro ki raro ki te whenua ka whakahaua e Te Wereta kia topea a Taurakapunua, ka topea e N'Hikawera i timata atu te tope i Whakapautaha, ko nga tangata nana i tope taua waerenga, ko Hikawera, ko Natanahira, ko Wereta, ko Nopera, ko Te Ruaki, tane a Ripeka, ko Te Hawe, ko Te Aputonga (ko Himiona te Kai, raua ko Rota he kai karakia raua), ko Hemi Pihao, ko Take me etahi atu, ka mutu te whakaatu a Pene Taukata i te Ana a Uruhei, ka haere ratou ki runga ki te puke ki Te Toropapa a Katotihi, kamutu te whakaatu a Te Wereta i nga rohe rawhiti o te poraka nui o te tuku kia Nuku. Ka karanga mai ia kia Hikawera, kia Natanahira, kia Heremaia titiro atu o koutou kanohi te hiwi e tu mai ra ko Te Raeowharenga, te hiwi e takoto nei ko Taurakapunua, ko

Rangataua te Awa e takoto nei, ko te kainga tenei i waiho e Te Rangikapakaru ki tona tuahine kia Parikahoro hei kainga whangai mo to koutou Tipua nana nei au mo Te Maruahi, ka ki a Te Wereta hei kaanga ahi mo koutou, ina hoki to koutou tuakana papa a te Raro kua tae mai ki runga ki te whenua nei takoto ai, ko te tukunga tenei a Te Wereta i tenei whenua kia Hikawera, kia Natanahira, kia Heremaia.

Na i te tau 1856 katahi ano ka tino topea te whenua nei a Taurakapunua, e N'Hikawera, tiria iho ano ki te taewa ki te Paukena na i te tau 1865 ka whakatika mai a Ripeka Owahakau ratou ko ana tamariki ka noho ki runga ki tenei whenua.

E tu mai nei ano nga whare i reira, kei reira hoki te whare o Penerope me Te Tipi, noho iho a Penerope ki Rangataua mate iho ano ki reira, i te tau 1867 ka mate a Penerope noho tonu iho a Ripeka me tona tane me Ihaka, me Te Wereta hoki, ki runga ki te whenua nei, ka haere ratou ki Taumata ka noho tonu ko Kerehoma te Raro ki runga ki Rangataua.

Ko te takiwa i mutu ai te mahi kai a N'Hikawera ki runga ki tenei whenua no te tau 1879.

Na N'Hikawera i pupuri enei whenua katoa i roto o ratou rohe i mau ai, i kore ai e riro i roto i nga hoko a etahi atu hapu a i runga hoki i te awhina tanga a nga komiti o Wairarapa i a ratou, me nga Rangatira. Kua whakatakotoria mai e N'Hikawera etahi pupapuka ki te aroaro o te Kooti hei Tohu mo te Tika o te whakaaetanga a aua Rangatira nga take o N'Hikawera ki tenei whenua katoa.

Na i runga i enei take katoa me nga take kei te aroaro o te Kooti mo te taha ki te kereeme, e tonu ana ratou kia whakataua tenei whenua katoa ki a ratou, ko te kereeme tenei a Hikawera me nga tangata i raro i a ia mo nga Poraka o Ngawakakupe, Tahuroa, Te Hauokoeko, me Rangataua.

Ko nga korero enei mo runga i te kereeme a Hikawera Mahupuku me N'Kahukuranui i raro ia ia mo te poraka o Te Takapau, o Pahaoa, me Wainuioru.

Ko Te Aokauwai Ist to ratou tipuna i pa ai ratou ki Pahaoa, ko ana Tamariki i noho tuturu ki tenei whenua ko Pupu, ko Hineteuru, ko Te Ruatoka, ko Ponehu.

I mau a Pahaoa ki a Te Aokauwai i runga i te raupatu kia N'Tipi.

Ko Te Rangiwhatino to ratou tipuna I mau ai a Wainuioru kia ratou i runga ano i te raupatu kia N'Tipi.

Ko te whakarapopototanga tenei o nga korero mo nga take o

tenei kereeme. Na ko tenei papa whenua no Rangitane no N'Tipi i te wa i mua tae noa mai ki nga ra i mua atu o te raupatu.

Na ka whakahaua mai e Takutai-o-tewhenua kia N'Kahukuranui, kia patua a N'Tipi. Ka whakatika a Te Aokauwai, a Kaitapapa, a Katotihi, a te Rangiwatino me etahi atu, ka raupatutia a N'Tipi. Ka whakarauoratia a Kohere e Te Aokauwai, moea tonu tia iho hei wahine mana.

Ka mate a N'Tipi ka tangohia to ratou whenua e nga toa.

Ka roherohea e ratou te whenua o N'Tipi, ko nga rohe o te whenua o N'Tipi i riro i tenei raupatu. Timata i te Tawai karere rawhiti ki te hiwi ki Taumata-o-Tikaro, karere ki roto ki te awa o Tuhiohinekura kamau ki Ngapuketuru karere ki te Waihoroihika, te kauru o Whatipu, te kauru o Whaitiri karere i roto o te awa o Whaitiri, te Whangaiotekapinga roto, Te Whangaiotekapinga awa, ka ahu whakararo o taua awa ka puta ki Wainuioru ka ahu whakarunga o Wainuioru kei te Iringa-a-puhi te mutunga mai, ko te rohe ki te taha ki te ra o Pahaoa, ko te Kohuwai karere tonu i roto i te awa ka mau ki Panepane rere atu ki te Rewarewa karere ki roto ki Whatatuna ka mau ki te Puhara, karere ki Mangatoetoe karere whakararo o taua awa ka puta Te Mangatopatu, karere tonu i roto o Mangatoetoe ki tona ngutuawa ka haere tonu i roto o Pahaoa te Ngutuawa o Wainuioru, karere i roto o Wainuioru, Marama-i-hoea, Rarakahikatoa, Te Awaiti, ka mau ki te ngutuawa o Makatukutuku, ka rere ki Taramahanga, ka whati ki te mauru kamau ki te hiwi ki Te Umu-o-paroa karere ki te Rakaupuhi. Ko te rohe ki te taha ki te tonga, ko te Tawai ka ahu whakararo o Kaikaikuri puta tonu ki Pahaoa ka ahu whakararo o Pahaoa, Kauangaroa, te Kari, kamau ki te ngutuawa o Te Kohuwai ka tutaki nga rohe.

Ka riro ia Te Aokauwai raua ko tana tamaiti ko Kaitapapa ko te whenua e whakawakia nei, ko nga rohe, i te ngutuawa a Kaikaikuri te Tawai, Taumata o Tikaro, Ngapuketuru, te Waihoroihika tae noa ki te kauru o Whaitiri, Ka puta i tona ngutuawa ka puta ki Pahaoa, ka ahu whakararo o Pahaoa ka tutaki ki te ngutuawa o Kaikaikuri. Ka riro i a Te Rangiwatino ko Te Kukume ko Kaihuka ko Tara-o-te Kawarau—ko Ngakonui te rohe o te taha ki te ra karere te rohe i te ngutuawa o Ngakonui tae noa ki tona kauru ka mau ki Tara-o-tekawarau. Te Kauru-o-puapuatapatu ka puta ki Wainuioru ka ahu whakarunga te ngutuawa o Te Whangaiotekapinga. Te whangaiotekapinga roto, Whaitiri, karere i roto ka puta ki Pahaoa ka mau ki te ngutuawa o Ngakonui. Kariro ia Katotihi, ko Te Ngu-

tuawa o Ngakonui ka ahu whakarunga o Pahaoa, Kaipiki, Onehunga, Te Ngutuawa o Wainuioru, Marama-i-hoea, Rarakahikatoa, Te Awaiti, Tarainga, te ngutuawa o Puapuatapatu ka piki i roto o taua awa ka mau ki Tara-o-tekawarau ka haere ki te kauru o Ngakonui ka puta ki Pahaoa. Ko tenei whenua na Katotihī i whakahoki ki a Kohere ki te wahine tuarua a Te Aokauwai, No N'Tipi. Ko te ingoa o tenei whenua ko Tawhanga, ko Puketuroto. Ko te whenua i a Te Harapaki, kei te ngutuawa o Makotukutuku tae noa ki te Iringa-a-puhi. Ko tenei whenua i whakahokia e Te Harapaki kia Ponehu raua ko Te Ruatoka ki nga uri a Kohere.

Ko Wainuioru ko tetahi o nga poraka e kereemetia nei i mau tonu kia te Rangiwahatino tae noa iho ki ana uri Moko-puna. Engari no te wa i a Hikawera raua ko Heremaia nei ka whakaurua e raua nga uri o Kohere ki roto, ko nga rohe tika mo tenei poraka. Timata i te Ngutuawa o Whaitiri, ka ahu whakarunga o Pahaoa, te Ngutuawa o Ngakonui, ka ahu whakarunga tae noa ki te Kauru ka mau ki Tara o te kawarau te kauru o Puapuatapatu, karere whakararo ka puta ki te awa o Wainuioru, ka ahu whakarunga o taua awa, te Ngutuawa o te Whangai o te kapinga awa i te rohe o N'Hikawera, karere i te Raina a N'Kahukuranui me N'Hikawera, kamau ki te Whangai-atekapinga roto ka puta ki Whaiteri karere atu ki te Ngutuawa ka tutaki ki Pahaoa.

Na i te mea kahore he keehi Tawari mo tenei whenua e tono ana a Hikawera kia whakataua tenei whenua kia ratou ko ona hoa i raro ia ia.

Ko Te Keehi tenei a Hikawera Mahupuku mo Wainuioru.

Ko nga rohe tuturu o te Kereeme a Hikawera Mahupuku, mo te Poraka o Pahaoa. Ka timata i te Ngutuawa o Whaitiri, ka ahu whakararo o te awa o Pahaoa te Ngutuawa o Kaikaikuri, ka ahu whakarunga o taua awa ka mau ki te Ngutuawa o te Tawai i te rohe a N'Hikawera ka haere i roto o te Tawai kamau ki Taumata-o-tikaro, Tubiohinekura awa, Ngapuketuru, te Waihoroihika puna wai, karere i te taha rawhiti o te Waiahupuke, Te Kauru o Whatipu, Te Kauru o Whaitiri, ka rere whakararo o taua awa ka puta ki Pahaoa ki te timatanga, ko nga uri a Te Aokauwai e tika ana ki tenei whenua ki te Takapau, ko Pupu tae noa ki ana uri, ko Hineteuru, tae noa ki ana uri, ko te Ruatoka me Ponehu tae noa ki a raua uri.

I noho tuturu tonu iho ia Pupu, tae iho kia Te Rangikaromarire tae iho ki a Tamahaereata ratou ko ona taina tae noa ki a Te Rangipuataata raua ko Rawinia, noho tonu iho i a

Hineteuru tae iho ki Paka, tae iho ki a Te Rangikatiro ratou ko ona Tuakana, tae iho ki a Te Meihana, ki a Hakopa, ki a Tamati Takaroa, ki a Mahupuku, ki a Hikawera ma, me o raua tuahine me Pene Taukata me etahi atu o ratou.

Kua korerotia e Hikawera me nga kai korero o te taha ki a ratou o ratou taupahi, nga koutu aruhe, nga pa tuna nga tarake, me era atu tohu a ratou kei runga o tenei whenua.

Na i te wa e noho ana nga kaumatua ki reira ka tukua he Kaihaukai e N'Kahukuranui kia Hiwaru kia Te Kawekairangi. Ko nga kai o taua Kaihaukai, he Pititi, no Ngaipu.

Na te Raro raua ko Te Rangipuataata i tope a Ngaipu me Te Takapau i te wa i hoki mai ai raua i Poneke i te kawae i a Te Kakapi, tamahine a Te Wharepouri, i mua atu o te wa i hoki mai ai te heke i Nukutaurua, na i te wa i heke ai nga Heke ki Nukutaurua i noho tonu etahi o N'Kahukuranui ki Pahaoa, hoki mai te heke e noho tonu ana ratou i reira. I muri i tena ka mahi witi ratou ki Te Takapau tukua atu ana ki a Tarawa, utua mai ana ki te hoiho, na Hikawera tenei whenua i reti kia R. Weretene, nana hoki i pana te reti a Te Keepa raua Ko Horomona i runga o tenei whenua, nana hoki i tuku, ki a Anaru Tuhokairangi mana e reti tenei whenua i muri iho hei whakaritenga mo te kupu a Kaitapapa kia whakahokia mai ona iramutu ki roto ki Pahaoa whangai ai, ara a Tumatakokoi raua ko Te Aokauwai. Hei whakaritenga hoki mo te kupu a Pene Taukata kia whakaaro kia Anaru.

Na i runga i enei take me nga mea kei te aroaro o te Kooti mo tenei kereeme e tonono a Hikawera ki a whakataua tenei whenua ki a ia me nga tangata i raro i a ia. Ko te kechi tenei a Hikawera Mahupuku me nga tangata i raro i a ia mo te Poraka o Pahaoa.

Ko nga kupu whakahoki a te taha ki te kereeme mo runga o nga korero a te kereeme a Tunuiarangi me nga tangata i raro ia ia.

Kahore tenei whenua i uru ki roto o nga rohe o te tuku kia Mahanga, kahore anohoki a Tuteahunga raua ko Kahukuranui i tae mai ki runga ki tenei whenua noho ai, e tika ana i riro ki a Te Aokauwai matua te mana o tenei whenua kahore i te take tipuna, engari i te take Raupatu o N'Tipi.

Ko nga uri o Te Aokauwai i pa ki tenei whenua, ko nga Tipuna o te taha ki a Hikawera ma, kaore etahi o nga uri o Te Aokauwai i pa ki tenei whenua, ara nga Tipuna o nga kai Tawari.

Ko nga uri o te Kai kei roto o te Poraka o N'Hikawera o ratou paanga kahore i pa ki Pahaoa, ko nga uri o te Uma-

uma i noho ki Te Whiti, ko nga uri o Te Rangikapakaru i noho ki te pito ki te ra o Maungarake, ki ke Koangaumu tae atu ki Tupapakurua, kahore i noho ki Pahaoa.

Ko nga uri a Kaipaowe raua ko Te Nohangatepono, ko Te Rongomataotao ko Tauhokotahi he tangata rongu nui ena ki roto ki Tupurupuru noho tonu atu i runga i te whenua i tukua e Te Hikutoto ki a Niunga ara ki Te Papari, ki Torehe, ki Tupurupuru. Kahore i noho ki Pahaoa. Na Meremere ko Tukiterangi, ko Hehe, ko Toihau, enei tangata he tangata nui ki roto ki Tupurupuru, kahore i noho ki Pahaoa. Ko Kaipaowe tae noa ki ona uri ko Tupurupuru to ratou kainga tuturu tae noa ki te tau 1841 kahore i noho ki Pahaoa, ko Te Waewae anake na Tamahau i mau atu i Te Iringa ki Pahaoa hei wahine ma Te Meihana Nohotahuna, ko te urunga o nga kai tawari ki te rihi i tenei whenua no te tau 1877 kahore i mua atu, te take na Ngairo, he whakararuraru nana i nga paanga o te taha ki te kereeme. Eki ana hoki te taha ki te kereeme ko nga ingoa anake o nga uri mokopuna a Kaipaowe raua ko te Umauma i mau ki te pukapuka rihi, ko nga tinana kore rawa i noho ki Pahaoa.

He nui nga korero a te taha ki a N'Kahukuraawhitia me te taha ki a Te Whatakorari e whakahe ana mo te rironga o Pukeatua ki roto ki nga rohe o N'Hikawera, me te ki mai hoki ko te Keepa Oraora tetahi kaumatua e whakatika ana ki te rohe a te Whata e rere nei i te Tuatua, o te Hiwi.

Na i te wa i whakatakototia ai e Te Manihera Maaka etahi pukapuka i kiia e ia na te Keepa Oraora nga korero o roto o taua pupapuka, engari ko ia ko Te Manihera te kai Tuhituhi i Waikekeno i te tau 1886, ko taua pukapuka e tuara ana i nga korero a N'Hikawera me etahi waahi o a ratou rohe, otira i tu mai te kai whakahaere o N'Kahukuraawhitia ki te whakamahara ki te Kooti kia kore nga korero o taua pukapuka e whaka urua ki roto ki nga whiriwhiringa a te Kooti mo tenei kereeme, i runga i te maharahara o te kai tonu chara aua korero i a te Keepa, whakaaetia ana e te Kooti taua tonu. Otira no muri iho ka kitea e te Kooti tetahi pukapuka a te Keepa, no nga tau o mua, engari kei roto i nga pukapuka o te tari o Poneke e takoto ana, ko nga korero o tenei pukapuka e whaka tuturu ana i Pukeatua he waahi no Ngawakaakupe.

Ko nga kupu enei o taua pukapuka :—

“ Pepuere 18, 1859.

“ Haere ra e taku reta kia Herangi, kei Makawiu ranei koe, kai wea ranei, e ta tenei ahau ka tae mai ki Ngaiapu nei ka tae

mai ahau ka hoki koe i runga i nga wakawainga a te tangata, e ta, he kupu tenei naku kia koe, noku tenei kainga i tukua na kia koe a Kaikaikuri a Pukeatua, e ta, kia mohio koe ko Pukeatua he waahi no Nga wakaakupe kei te tapu tena kainga, ko te tuku na e he ana, mehemea ko au tetahi i konei kahore au e pai inahoki noku tonu tenei kainga, no te tangikai o Takutai kapatua oku tipuna a Ngati Tipi no kona i mate ai e hara i te tangata i patu naku ano, e ta, i mate tetahi taha i ora ano tetahi taha, ko te taha ora ano tenei e korero atu nei kia koe, e ta, kia rongu koe ko te papa o te wai o Pahaoa ia ia i te tangata nana i tuku kia koe ko uta ia au, kia rongu koe, kia rongu, kaua e hoatu nga moni. Na to hoa aroha.

“ Na Te Kepa.”

Na ka kitea ki nga korero o tenei pukapuka e rereke ana nga korero a Te Kepa mo Pukeatua i nga korero a etahi o nga kai korero o nga Keehi tawari nei, ara he waahi a Pukeatua no Ngawakaakupe.

Na i mua ano o te whakapuakanga a te Kooti i tana whiri-whirianga me tana whakataunga mo enei Poraka kei tona aroaro, me puta he kupu ma te Kooti mo runga i etahi o nga korero o mua o te wa i tae mai ai a N'Kahungunu ki Wairarapa nei me nga raruraru i ara ake i waenganui i a ratou ko Rangitane i nga wa i muri iho.

Na i roto i nga korerotanga o mua ake nei a nga kai korero i te aroaro o tenei Kooti ko nga korero e tauriterite ana. Koia tenei, ano ka tukua nga waka a Te Rangitawhanga ratou ko ona matua kia Te Rerewa, ka tukua e Te Rerewa te whenua kia ratou hei utu mo nga waka, ko nga rohe timata i Okorewa rere tonu ki Aorangi. Te Ruakokoputuna, Hvangarua awa, ka rere ki te mauru, Te Ahirarariki, Te Tutu, Te Tawaha, Tauhereinikau, Otauirā, kawhati ki te Tonga Karere i te Poho, o, Tararua ka tae ki Kiriwai ka whati whakaterawhiti ka rere i te taha tai ka tutaki ki Okorewa.

Ko nga whenua i waho o enei rohe i mau tonu ki a Rangitane, na i te wa i takatu ai a Te Rerewa ratou ko ona hoa mo te haere ki te Uruoteika, ka poroporoaki iho ia ki a Te Rangitawhanga. E Rangi hei konei, mau te whita kia Rangitane tena au te hoki na, ma Rangitane te whita kia koe e kore au e hoki mai.

[Ko te ritenga o tenei kupu mo nga pakanga mehemea ka ara ake i waenganui i nga iwi e rua.]

Ka riro a Te Rerewa, ka noho a N'Kahungunu ki runga ki te whenua i tukua ki a ratou, ko etahi e ki ana i puta ano etahi

o Ngatikahungunu ki waho o nga rohe o te tuku a te Rerewa kotikoti whenua ai, otira, ko te tino taahutanga o te korero, ara i mau tonu nga whenua i waho o taua rohe kia Rangitane, a he Tokomaha o Rangitane i noho tonu ki te takiwa o Wairarapa kahore o ratou wehi kahore hoki o ratou hiahia ki te haere ki te whakarere atu i to ratou whenua. Na i muri o te haerenga o te Rerewa, ka tahi ka ara ake he raruraru i waenganui o enei iwi e rua. Ka kohurutia a Te Aoturuki o N'Kahungunu e Rangitane, ka Raupatutia a Rangitane e N'Kahungunu ka hinga te Parekura tuatahi, ko Orongorongo, ko Te Whakaotinga a Ika, ko Okahu.

Kamate i konei a Rangitane, katahi ka tangohia e te Rangitawhanga ratou ko N'Kahungunu nga whenua i waho o te rohe o te tuku a te Rerewa, mai ano i Te Whanganuiatara tae atu ra ano ki Waingawa.

Ko tetahi korero no muri o taua raupatu ka whakatika a Pouri raua ko Rakairangi ki te tango whenua mo raua i te takiwa o Maungarake, o Makawhiu.

Ko te whenua i waenganui o Kiriwai ki Te Whanganuiatara na Te Rangitawhanga i tango, ko ana Tamariki i noho ki roto ki tena rohe ko Kutikutirau raua ko Turanganui.

Ko nga take tenei i ki ai nga kai korero i enei korero kua ngaro te mana o Rangitane ki nga whenua i Wairarapa nei.

Otira he Tokomaha e korero ana, kahore te mana o Rangitane ki ona whenua i ngaro i te Raupatu.

He tika ano aua Raupatu engari kahore te whenua i tangohia.

Na, runga i te Taupatupatu o enei korero ka tahuri nui te Kooti ki te kimi kia mohiotia ai ko tehea o nga korero e rua te mea i tuturu, ko te riro ranei o te whenua ia N'Kahungunu i runga i te Raupatu, i mau tonu ranei te mana o Rangitane ki aua whenua.

Kitea iho e te Kooti, ko nga whenua i te rohe i te Tutu tae atu ki Waingawa, me Maungarake, i te wa i whakahaerea ai nga whenua o roto i taua takiwa i te aroaro o nga Kooti o mua no Rangitane nga take kaha ki aua whenua, a ko etahi o aua whenua he mea tuku na Rangitane kia N'Kahungunu, i etahi takiwa roa noa atu i muri mai o te whawhai i Okahu.

A ko etahi o aua whenua i mau tonu kia Rangitane mo nga whakapaparanga nui noa atu i muri iho o te taenga mai o N'Kahungunu ki Wairarapa nei.

No reira ki te whakaaro o te Kooti kahore e tika te korero e kiia nei i riro nga whenua o Rangitane e takoto ana i te

takiwa o Te Tutu, Waingawa, Maungarake tae mai ki te whenua e whakawakia nei i te Raupatu a N'Kahungunu i Okahu, engari i mau tonu kia Rangitane, a na ratou ano i tuku nga waahi o aua whenua i tuku e ratou kia N'Kahuhungunu i muri iho.

Na kua tae tenei ki te wa hei whakapuakanga ma te Kooti i ana whiriwhiringa me tana whakataunga mo runga o nga kereeme katoa e takoto nei i te aroaro o te Kooti mo enei whenua e mau ake nei i te mapi.

A ko aua whiriwhiringa me taua whakataunga ka whakapuakina i raro iho nei, ara.

RANGATAUA.

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i te kereeme a Makere te Waito, me ona hoa mo Rangataua.

E kitea ana i roto i nga korero whaaki a nga kai korero o nga taha erua, no Te Rangikapakaru tenei whenua i mua, nana i tuku kia Parikahoro hei kainga whangai mo Te Maruahi na i muri o taua tuku ka ngaro te mana o Te Rangikapakaru ka mau te mana o te whenua kia Parikahoro raua ko tona tama ko Te Maruahi.

Ko Te Wereta te Akitu he tamaiti na Te Maruahi, ko taua Te Wereta tenei e korerotia nei e te taha kia Makere ma, nana i whakahoki tenei whenua i te tuatahi ki nga whanaunga o Te Rangikapakaru, na i roto o nga korero a Makere ma, e toru nga whakahokinga a Te Wereta i tenei whenua—1st. Kia te Teira ma i Huangarua imuri tata o te Hokinga mai o nga heke i Nukutaurua. 2nd. Kia Wiremu Kingi Tutepakihirangi i taua takiwa ano. 3rd. Kia Himiona te Kai i tetahi takiwa roa i muri noa mai nei. 4th. Na Karauria Ngawhara, he whakahoki kia Riria Mauruuru, no muri noa mai tenei i te mea kia Himiona.

Na mo te tuku tuatahi me te tuku tuarua he nui nga take kei te whakangoikore ara ko ena tuku kahore i rangona i mua iho. I korerotia te haerenga o te Teira ma ki runga ki tenei whenua tua waerenga ai i te wa o te tukutuku a Matiaha i a Hoana ki a Te Nahu. Otira eki ana te taha ki te kereeme he wehi ia Te Hapuku te take i haere ai ki reira i taua wa.

Na mo te tuku tuatoru ara te tuku kia Himiona te Kai, ko tenei tuku e whakahengia ana ano e te taha ki te kereeme. Otira kua kitea e te Kooti, i whakaae ano etahi o nga uri mokopuna a Parikahoro ki tenei tuku ara a Ngairo, raua ko Heremaia Tamaihotua, kei te aroaro o te Kooti tetahi pukapuka i tuhituhia e Heremaia i te 21st o Tihema, 1876. E whakaae

ana i taua whakahoki kia Himiona te Kai ko etahi enei o ana kupu i roto o taua pukapuka—ara.

“E kore hoki e taea te hoki atu ki muri whakahe ai i te mea kua whakaaetia i mua, ko tetahi take i tuturu ai taku whakaae kua Ohaki taua korero ki nga kaumatua o Ngati Hikawera, na Te Wereta taua korero i timata ko ia hoki te tino kaumatua o Ngati Hikawera nana hoki te whakahokinga tuatahi i taua whenua kia Himiona, ka mate a Te Wereta ora ake ko Karauria mau tonu ki taua korero, ka mate a Karauria ora ake ko Nopera mau tonu ki taua korero, e whakarite ana hoki a Nopera i te Ohaki a etahi o ratou, heoi he whakaotinga tena naku ekore au e hoki atu ki te whakahe tae noa ki oku uri e haere ake nei.”

Na ka kitea i runga i nga korero o tenei pukapuka i tino rongona nuitia ano te tuku kia Himiona, kahore i marama ki te Kooti te korero a Heremaia i te aroaro o te Kooti nei i ki nei i whakapono noa atu ia ki nga korero a Harata i tuhi ai ia i aua korero ki tena pukapuka.

No te mea e rongona ana i roto i nga korero o te taha ki te kereeme i rongo ano a Heremaia i mua ki nga korero mo tenei whakahoki ki a Himiona. Tae noa mai ki te tau 1877 ka rongo ano aia ki taua korero ki a Hikawera ia raua i Te Waipoapoa, na ekore e tika te ki i naianei i rongo tonu ia ki tena korero ki a Harata, i te mea kua rongo noa atu ano aia kia N'Hikawera i mua noa atu.

Ko nga korero a Heremaia mo runga i tenei kereeme i te aroaro o te Kooti. E tahuri ana ki te whakapeau ke ki te wetewete i nga mea i whakaaetia i whakapumautia i whakaotia e ia ake ano i te wa e marama ana tona ngakau he whakatuturu hoki i tona rongo ki enei whakahoki na N'Hikawera ano. Otira kahore rawa i taea e ia te whakarereke.

Na mehemea he tika te tuku a Te Wereta kia Hikawera, kia Heremaia, kia Natanahira, i te tau 1849. E korerotia nei e Hikawera raua ko Heremaia i roto i tenei Kooti. He aha te take i kore ai e whakahe a Heremaia ki a Nopera raua ko Karauria. He aha hoki te take i ngaro ai nga korero o tena tuku i te wa i tuhituhi ai ia i tana pukapuka whakaae i nga tuku kia Himiona ma.

Ko Mihimete te Kura tetahi o nga kai korero o te taha ki te kereeme. He wahine ia na Himiona te Kai i te wa o te tuku a Te Wereta kia Himiona, e korerotia nei e te taha kia Makere ma. I korero a Mihimete, kahore ia i rongo ki taua tuku, i ki ano ia he mea pupuri raua ko Himiona e N'Hika-

wera i noho ai ki Rangataua mo tetahi takiwa, e rua pea nga tau ka haere raua ki Hinewaka oti tonu atu a Himiona ki reira mate atu ano ki reira. Otira ko taua Mihimete te Kura koia te wahine a Hikawera inaianei. Kahore te whakaaro o te Kooti e tino tau ki runga ki ana korero.

Te tuku tuawha te tuku a Karauria ki a Riria Mauruuru. E korerotia ana e te taha ki a Makere ma. I penei nga kupu a Karauria, ana, tona kainga ka whakahokia atu kia ia. Na mo runga i tenei me te mea nei, e penei ana kahore ano tenei whenua i whakahokia ki nga ure o Te Rangikapakaru i mua atu. Otira i muri o te whakahoki a Karauria kahore i tae a Mauruuru ki runga ki tenei whenua, ehara hoki a Karauria i te uri no Parikahoro.

Otira i runga i nga tuku whenua a te maori e kaha ana nga whanaunga ki te whakahe i aua tuku i te wa ano i tukua ai.

Na e kitea ana i runga i tenei tuku i kaha rawa a Hikawera ki te whakahe i tenei tuku me te noho ano hoki o nga uri o Parikahoro ki runga ki te whenua i muri mai o te wa o te tuku e korerotia nei, ara a Ripeka te Owhakau me etahi atu.

No reira ki te whakaaro o te Kooti ko nga paanga anake o Ngairo raua ko Heremaia i riro tuturu i roto, ahakoa ehara a Nopera i nga uri o Parikahoro engari he tangata tuturu ia no N'Hikawera koia tetahi tangata i rongo ki te tuku a Te Wereta i tenei whenua ki a Himiona te Kai. A nana hoki i tohutohu nga rohe kia Manoa.

I ki ano a Hikawera i te aroaro o te Kooti nei to raua rongo nga ko Natanahira, ki a Nopera, ki te tuku a Te Wereta kia Himiona. Ka haere raua ki a Te Wereta patai ai, ko te kupu mai a Te Wereta, kahore ana tuku whenua ki tetahi tangata, no te mea kua tukua noatia atu tenei whenua eia kia Hikawera, kia Natanahira, kia Heremaia. Otira kahore he korero whakamarama i takoto mai ki te aroaro o te Kooti mehemea i rongo etahi tangata ke atu i tena korero a Te Wereta kia Hikawera raua ko Natanahira, no reira ekore e tau te whakaaro o te Kooti ki runga ki tena korero.

Ko te whakataunga a te Kooti ko nga paanga o Heremaia raua ko Ngairo ki Rangataua i runga i to raua whanaungatanga ki a te Maruahi ka whakataua e te Kooti ki a Harata Mikaera tuahine o Himiona te Kai me nga tangata i raro i a ia. Ko te nuinga o te whenua ka whakataua, kia Hikawera Mahupuku me nga tangata i raro ia ia. Ko nga eka ka whakataua ki raro iho nei.

NGA WAKAAKUPE. NGATIKAHU KURUWHITIA KEREEME No. 1.

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i te kereeme a Ngatuere Tawhirimatea ratou ko ona hoa i raro ia ia.

Ko Pouri te take tipuna o nga kai tono i whakaara ai mo tenei whenua. He tuku na te whakamana kia Pouri hei utu mo te waka a Pouri.

Kanui nga korero kei te whakangoikore i tenei take. Ko nga korero a Ngatuere mo te rohe o te tuku mo nga waka i mutu atu ano i te taha tonga o te awa o Huangarua me Te Ruakokoputuna. Kahore i whiti mai ki runga ki tenei poraka, engari eki ana ia na Pouri i waahi te rohe i Huangarua tae atu ki Te Ruakokoputana ka tahi ka pakaru nga rohe o te waka a Pouri ki runga ki te whenua nei.

Na ki te whakaaro o te Kooti mehemea na Pouri i waahi te rohe e kore e tika te ki he mea tuku na Te Whakamana tenei whenua kia ia.

Ko tetahi take he ahikaroa. Ko te tuatoru o nga take ko te Pou a Tamaoa.

Na mo runga i enei take e rua. Kahore he tohu marama a Pouri kei runga i tenei whenua, a Matuaterangi ranei raua ko Hinehuri.

Ko nga korero mo te Pou a Tamaoa. E korero ana a Ngatuere. He pou rohe mo te whenua i waenganui ia Tamaoa raua ko tona taina ko Timata.

Ko te pito rawhiti o Ngawakaakupe kia Timata, ko te pito ki te tonga kia Tamaoa. Na mo runga i tenei korero kahore rawa he korero whakau mo tenei pou, mo tenei wahanga whenua ranei, kahore hoki he tohu hei whakaatu mai ki te Kooti i te tika o tena take, kahore hoki he korero whakau mo te pou a Te Rangiteangina i tu ranei ki whea, a i ngaro ranei ki whea.

Ko Tamaiwi tetahi Tipuna e korerotia ana i tanumia ki runga ki tenei whenua, aranga tonu iho ko Te Ruaotamaiwi, otira e whakahengia ana tena korero e te taha ki te kereeme, e ki ana ratou ko Tamaiwi he Taniwha, chara i te tangata, no reira nga rua kei runga kei tenei whenua, i whakaaturia mai hoki aua Ana e toru ki te Kooti, i te wa i haere ai ki runga ki te whenua. Kahore i marama i te Kooti tenei tohu a Ngatuere.

Ko Te Huiakama tetahi wahine i noho tuturu ki runga ki tenei whenua a koia hoki tetahi i uru ki te tukunga o tenei whenua ki te reti, a koia he Tamahine na Te Aru, tuakana o Huhura, tipuna o Wi Tutere, ratou ko Rihari, me Te Rutene

Te Hamatua, ki te whakaaro o te Kooti ko tetahi take tenei i kaha ai a Te Tutere ki te tuku kereeme mo tenei whenua kei runga i to ratou whanaungatanga kia Te Huiakama.

Otira ko te korero a te taha kia N'Hikawera kahore he take o Te Aru ki tenei whenua. Ko Tamahau te tangata i whai take ki tenei whenua, he mokopuna tuturu aia na Hikawera raua ko te Waiutukura, na ka moe a Te Aru i a Tamahau ka puta mai ta raua tamahine ko Te Huiakama, no Tamahau tona take ki tenei whenua, ehara i a Te Aru. Ko Hinekutere tetahi wahine i noho ki runga ki tenei whenua i uru hoki i a ki nga retinga o tenei whenua, ko Ngatuere ma e ki ana no tona taha N'Kahukuraawhitia tona mana. Otira e kitea ana i roto o nga whakapapa o N'Hikawera he mokopuna tuturu a Hinekutere na Hikawera, ko tona kawai hoki o te taha kia N'Hikawera i noho tuturu ki runga ki tenei whenua pena ano hoki te taha ki a Te Huiakama, na tona papa na Tamahau nga mahi whawhai me nga mahi pa me nga whakanoho tangata ki runga ki tenei whenua, kahore a te taha kia N'Kahukuraawhitia, na ka mate a Te Huiakama, me Hinekutere, ko o raua whanaunga anake o te taha ki a N'Hikawera, e noho ana ki runga ki tenei whenua, ko ratou hoki e reti ana i tenei whenua me te tango ano i nga moni tae noa mai ki tenei ra, kahore a N'Kahukuraawhitia, no reira e tino marama ana ki te Kooti no N'Hikawera te take o enei wahine ki tenei whenua ehara ia N'Kahukuraawhitia, ko Timoti Komuka tetahi tangata i uru ki te tango i nga moni reti o te Rauahaere i te tau 1853. Otira ko tenei whenua kei waho o nga rohe o te poraka e whakawakia nei, tetahi e penei ana etahi o nga kupu o te riihiti, na Te Wereta te ki kia tango matou i tona moni, e ki ana hoki matou kaore a Ngatuere wahi o tena utu.

Na e kitea ana i runga i tena pukapuka ko te tino kupu na Te Wereta tena moni. No reira kahore he tikanga i roto i tena hei whakakaha i te keehi a Ngatuere ratou ko ona hoa.

Kahore rawa i kitea i roto i nga pukapuka riihi mo tenei whenua timata mai i te tau 1845 tae noa mai ki nga pukapuka riihi o muri nei, nga ingoa o Ngatuere, o Hone Whakahaurangi, o Wi Tutere, o etahi atu ranei o nga tangata i roto o te rarangi ingoa o Ngatuere i whakatakoto mai nei ki te aroaro o te Kooti mo tenei whenua, no reira i mahara ai te Kooti kei te he katoa nga korero a Ngatuere i korero nei i uru ratou ki nga Riihitanga me nga tangohanga i nga utu reti mo tenei whenua.

He nui te kaha o nga kai Tawari, ki te hapai mai i nga tono kahiti a Wi Tutere, ki te Kooti Whenua Maori kia whaka-

wakia tana kereeme mo Ngawakaakupe, a e tohe ana hoki a N'Kahukuraawhitia ko ratou tahi i uru ki roto ki aua tonu, a me te ki ano he kaiwhakahaere a Wi Tutere no ratou, otira e kitea ana kahore nga ingoa o N'Kahukuraawhitia i roto i nga tonu tuatahi, a no muri noa mai no te tau 1868, ka tukua ano e Wi Tutere he tonu hou mana, whakaurua ana ko Rihari te Hamatua anake tona hoa ki roto ki taua tonu. Na, i taua wa ka tuku kupu atu a Wi Tutere kia Tiati Mete kia whakakahoretia ana tonu tuatahi, ka kitea i kona te putanga-ketanga o ana whakaaro i roto i nga tau e rua. Na, i taua wa ano ka tuku tonu ano aia mo tetahi waahi anake o te whenua, otira no muri noa mai nei no te tau 1872 katahi ano aia ka hao i te whenua nui tonu ki roto ki tana tonu, a no te urunga o taua tonu ki te aroaro o te Kooti i Mahitane i te tau 1873 ka unuhia ano eia taua tonu ki waho, a mutu tonu tona tonu kereeme mo Ngawakaakupe a taea noatia tona matenga, a kotahi ano hoki te tonu kereeme hou, ko te tonu a Ahitana Matenga ratou ko ona hoa no te tau 1886. Kei te marama noa atu ki te titiro a te Kooti, ko tona ritenga o enei tu kereeme he whakamatautau, me kore e riro tetahi waahi o te whenua o nga tangata ke i runga i nga tonu huahua hei take e pohehe ai te titiro a te Kooti, hei whakapeau kei nga take hangai o te whenua, e ki ana nga kai hapai o taua kereeme a Wi Tutere mei kore te araitanga a N'Hikawera me te Komiti Maori i te whakawakanga o taua kereeme i nga tau i uru ai ki te Kooti, tera ano pea e puta mai he painga kia Wi Tutere i taua wa. Otira kua whakatepea katoatia nga korero e nga kai whaaki korero mo nga take o Wi Tutere kei te aroaro o tenei Kooti e takoto ana me nga take o N'Kahukuraawhitia, kua whiriwhiria e te Kooti, kore rawa i kitea tetahi take ahakoa kia iti nei.

Kahore hoki he ritenga kia titiro atu te Kooti ki nga ruritanga me nga tona kereeme a te tangata, hei take mo te tangata maori ki te whenua no te mea kahore ena mea e eke ana ki runga ki nga ritenga pupuri whenua a te maori me ona mana whakahaere, engari ko ena tu mahi he mea puta ake i roto i te hinengaro o te tangata, na reira ka akiakina i a e tona hiahia ka pokanoa ki te whakahaere i ena tu mahi ki runga ki te whenua tangatake. Otira ahakoa te nui o enei tonu a Wi Tutere, i kaha tonu a N'Hikawera me te Komiti ki te peehi i ana tonu a tae noa ki te ra i tino unuhia atu ai aua tonu ki waho.

Kahore hoki e korero whakau i te noho o nga tipuna o Wi Tutere raua ko Ngatuere, me o raua matua hoki ki runga ki

tenei whenua. Kahore ano hoki a Hone te Whakahaurangi, a Wi Tutere, a Ngatuere, me nga tangata katoa i raro i a raua i noho ki runga ki tenei whenua, kahore ano hoki i mahi kai ki runga ki tenei whenua.

Ko tetahi korero a Ngatuere, ko Tamahau Mahupuku raua ko Hikawera Mahupuku e ora nei, tana Ahikaroa, ki runga ki tenei whenua. Na mo runga i tenei korero, he mea tauhou tenei, he tikanga hou hoki katahi ano ka whakapuakina ki te aroaro o tenei Kooti e tono ana mai ki a tangohia te Akikaroa o te iwi kainga e ora nei ano o ratou tinana, kia hoatu mo te tangata kahore nei ona Ahika ki runga ki te whenua, na ko te kupu a te Kooti mo runga i tenei korero kahore e taea e te Kooti te whakaae atu tenei tono. Na i runga i nga korero mo tenei keehi kua kitea e te Kooti kahore he take o Wi Tutere, o Ngatuere, ratou ko nga tangata i raro i a ia ki tenei whenua.

PUKEATUA.

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i nga take o te kereeme a te Whatakorari. Ko nga take o tenei kereeme—1st. He take Tipuna. 2nd. He take Raupata. 3rd. He Mana. 4th. He Ahikaroa. 5th. He Tuku.

Na no te mea kua korero a te Whatakorari ko tenei waahi e kereemetia nei e ia kei roto o nga rohe o te tuku o te Awaiti me Pahaoa i te tau 1854 me te tau 1855 ki a te Kuini a ko nga moni i whakaaetia mo tenei whenua kua utua katoatia ki a ratou. No reira e whakaaro ana te Kooti, mehemea e tika ana kei roto tenei whenua o nga rohe o te Kuini, ko te Komihana a te Kawanatanga te tangata tika hei kereeme, kahore nga tangata nana i tuku, te take kua tukua whakareretia e ratou o ratou paanga ki a te Kuini, a kua pau hoki i a ratou te moni a te Kuini e rite ana, hei whakaea i o ratou paanga katoa i roto o nga rohe o taua tuku. Otira i te mea e whakahaere ana te kai tono i ona take kahore te Kooti i kaha ki te arai ia ia. I tuku tonu kia korero i ona take, i runga i te whakaaro o te Kooti, tera e puta he painga kia te Kuini mo tenei toenga whenua ina marama nga take a te Whatakorari.

Tae ana hoki te Kooti ki runga ki te whenua rapu ai i etahi tohu hei whakamarama i te Kooti mo etahi mea e awangawangatia ana mo runga i nga korero o tenei keehi ki a marama ai tana whakatau ki a te Kuini. Otira kahore he tohu marama i kitea e te Kooti, hei kume i tona hinengaro, ki te whakatika i nga korero o tenei kereeme.

He nui nga korero mo Pukeatua, i Te Tuapapa, ko te rohe

tena a Mahanga i rere tonu mai i te pito ki te ra o Pukeatua marunga i tona Tuatua tae noa mai ki te kauru o te Whakapuni. Otira kihei i taea e nga kai korero te whaaki mai ki te Kooti, he aha te putake i kaha kore ai ratou ki te araia i nga retinga a N'Hikawera i tenei whenua, me te whenua i te taha tonga o te rohe o Pukeatua i te tau 1850 me nga tau o muri iho nei.

I whea ranei a Te Whatakorari i te wa i raruraru ai a N'Hikawera ki a Nikorima mo te rohe i Waihoronuka. I whea ranei a Te Whatakorari i te tau i ruritia ai te rohe o te whenua hoko kia te Kuini. I riro ai ma Nikorima raua ko Heremaia e whakaatu ki te kairuri nga rohe o te whenua hoko ki a te Kuini. E tika ana ano i uru te ingoa o Wi Matiaha ki te hoko o te tau 1855. Otira ko Nikorima, ko Heremaia, ko Hoera Whakataha, me Wiremu Te Weu (ara) ko Hikawera, ko ratou etahi o nga tino tangata nana taua hoko, i tuhi hoki ratou ki nga Tiiti hoko o taua whenua kia te Kuini. Ko taua Nikorima tenei, me taua Heremaia, na raua nei i arataki te kai ruri ki runga ki nga rohe o taua tuku, he tino kaumatua a Nikorima, koia hoki te tino tangata mohio atu ki nga rohe, koia te hoa tautohe o N'Hikawera mo nga rohe whenua i waenganui i a ratou i nga wa o mua, ko Te Whatakorari he tino tamariki rawa.

Na ko Hoera Whakataha tetahi o nga tino tangata nana tenei tuku, he tino rangatira i a he kaumatua hoki, a kei te ora hoki ia i naiane, i konei anohoki ia i te wa e whakahaere ana tenei kereeme, na kahore rawa i a i whakatu kereeme mana mo tenei whenua i runga i tona mana i raro o taua tuku, ki te whakaaro o te Kooti he kore take ano no N'Rongomaiaia, me N'Te Aokino, ki tenei whenua i kore ai a Hoera Whakataha me nga tangata i raro ia ia e whakatu kereeme mo tenei whenua. I koreotia mai ano e Te Whatakorari no te tau 1873, katahi ano aia ka rongo kai te retia tenei whenua e N'Hikawera, no taua wa ano ka tac ia kia Hikawera korero atu ai nona tera waahi, a me te whakaae ano a Hikawera. Otira kua whakahengia tena korero e Hikawera i te aroaro o tenei Kooti, i korerotia hoki te taenga o te Whatakorari ki Pukeatua patu kau ai i te tau 1873 or 1874 ma etahi pakeha, na i taua wa e kopikopiko tonu ana i a i runga i tenei whenua, e kite tonu ana hoki i te ahua o te whenua nei, no reira i whakaaro ai te Kooti no taua takiwa ano i mohio ai a te Whatakorari ki te ahua o te whenua nei. Kahore i tana i korero nei i noho ona matua me ia hoki ki tetahi taupahi ko te Rotohore te ingoa kei runga o tenei poraka, ara taua taupahi kahore nei i kitea e te Kooti ona tohu i te wa i tac ai ki taua takiwa.

Ahakoia he maha nga take i korerotia mai hei whakakaha i teni kereeme kore rawa i kitea e te Kooti i roto i aua take tetahi mea hei whakau i tenei keehi.

NGAWAKAAKUPE, NGATIKAHUKURAWITIA KEREEME No. 2.

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i nga take o te kereeme a Eruera Turei Rangitakaiwaho me nga tangata i raro ia ia.

Ko te take tipuna o nga kai tonono ko Te Whakamana, ko Hinetuawe, ko Tamakaka, ko enei tipuna no te taha kia Rangitane, otira i runga ano i te korero a nga kai whaaki korero eki ana ratou, kua ngaro te mana o Rangitane i muri o te tuku kia N'Kahungunu, no reira kahore he tikanga hei whiriwhiringa ma te Kooti i roto i tena take.

Ko Pouri to ratou tipuna o te taha kia N'Kahukuraawhitia. He hoko tona take ki tenei whenua, he tuku na Te Whakamana kia Pouri. Mo te waka a Pouri mo te Ara-o-tawhaki.

Na mo runga i tenei tuku, he nui nga korero a te taha kia Ngati Hikawera e peehi ana i te korero e kiia nei i whiti nga rohe o te tuku mo tenei waka ki te Poraka o Ngawakaakupe, ki ta ratou e ki ana i mutu atu ano te rohe mo te waka a Pouri i te taha tonga o te awa o Huangarua me te taha tonga o Te Ruakokoputuna, ko te korero a Te Manihera Rangitakai waho i roto o tana pukapuka Ohaki o te 11th o nga ra o Aperira, 1885. I penei, ko Te Araotawhaki he waka no Pouri ratou ko ona taina ia te Whakamana tenei waka, te utu o tenei waka, ko Kahutara, ko Maramamau, ka mutu atu i te Tutu.

Te korero a Eruera Turei Rangitakaiwaho nana nei tenei keehi, ia ia e korero ana mo te keehi o Mapunaatea i te aroaro ano o tenei Kooti i te 5th o Oketopa, 1888. Ko Pouri te tangata ko Te Araotawhaki te waka, te utu kei Otuwaharehanga ki Huangarua, na ko enei whenua kei waho o nga rohe o Ngawakaakupe kahore i tae mai ki runga ki te whenua.

Na he taina he tuakana enei tangata no raua hoki nga take e hapainga nei ki tenei whenua. Otira mehemea i tae te rohe o te waka o Pouri ki Ngawakaakupe, he aha i ngaro ai ia raua te korero i nga Kooti o mua i ki ai a Te Manihera kei te Tutu te mutunga o te rohe mo te waka a Pouri, i ki ai hoki a te Turei kei Otuwaharehanga, ki Huangarua.

No reira kahore i marama ki te Kooti te korero o tenei keehi e ki nei i riro a Ngawakaakupe ki roto ki nga rohe o te waka a Pouri. Ko te take tuarima he mana Rangatira ki runga

ki tenei whenua, kahore i marama ki te Kooti tenei take. Ko te take tuaono he toa, ko te take tuaiwa he Raupatu.

E tika ana te Raupatu i Okahu me te toa hoki o N'Kahungunu i hinga ai a Rangitane ia ratou ki Okahu, otira kahore he korero whakamarama mai mehemea i riro tenei whenua i a N'Kahungunu i runga i taua Raupatu ina hoki i te wa o taua Raupatu ka whakarauoratia a Turangatahi e N'Kahungunu ka tukua e Turangatahi me etahi o Rangitane he whenua i taua takiwa i te taha tonu o te poraka nei ki etahi tangata o N'Kahungunu (ara), ko Whakaroro i tukua kia Kupakupa, mo tona maro, ko Raparimu i tukua kia Rakairangi hei utu mo tona maro, ko Te Uhiroa me Kau te awha i tukua kia Pouri mo te kakahu o Tuponga mo Ngawahinekaira, na mehemea i riro tenei whenua i te raupatu, mehemea ranei i ngaro te mana o Rangitane i te raupatu i Okahu, ekore a Rangitane e whaimana ki te tuku whenua i muri mai ki enei tangata, no reira kahore i tika tenei take, ko te take tuawaru ko te waewae o Pouri, na mo runga i tenei take he nui nga korero a nga kai korero mo te haerenga o Pouri raua ko Rakairangi i runga i te whenua nei me nga whenua hoki kei waho atu i tenei whenua, ko te taha ki nga kai tawari e korero ana i roto i tenei tunga Kooti i whaimana a Pouri ki tenei whenua i tona waewae ko te taha kia N'Hikawera e korero ana kahore i whai mana te waewae o Pouri raua ko Rakairangi ki nga whenua i haere ai raua, ina hoki te Arahuna a Pouri me Whenua kite hou, kahore riro ia Pouri raua ko Rakairangi, ena whenua.

Na he nui nga korero kei te whakangoikore i tenei take. Otira mehemea kei te tika tenei take he aha te take i kore mana ai a Pouri ki Whenua kite hou, me te Arahuna a Pouri, i whai take rawa mai ai i Ngawakaakupe. Otira mehemea he tika nga take o Pouri ko te mea nui hei kimihanga ma te Kooti kowai nga uri mokopuna a Pouri i noho tuturu ki runga ki tenei whenua, e tika ana kia tau nga take o Pouri kia ratou, ko Ngatuere raua ko te Turei e ki ana ko Pouri te tipuna tika mo Hikawera ma ki tenei whenua, a ko Hikawera ma to raua Ahikaroa ki runga ki tenei whenua.

Na i runga i tena take ka kore ano he Ahikaroa mo N'Kahukuraawhitia ki runga ki tenei whenua, otira he nui te kaha o te Kooti ki te whiriwhiri i tenei take, no reira ka kimihia ki a kitea mehemea he ahikaroa ta nga uri mokopuna a Pouri o te taha ki a te Turei ma ki runga ki tenei whenua hei take whakakaha i tenei take. Na ko nga kimihanga tenei a te Kooti i raro nei.

I penei etahi o nga korero a Eruera Turei ka uaua te waha o te kai ki te Iringa ka whakatauki a Tamaoa, tenei ka haere ki roto ki Ruamahanga ki te tuara totara hei waha i te Kawenga, mo te waka te ritenga o tena kupu, na i muri o tena kupu ka haere a Tamaoa, ko Tautini i takina e tona tipuna e Hinenui, a, te Kawa ki Wairarapa noho ai, mate atu i nga kakari ki Te Apiti, ka moe a Turakautahi ia Hinekapuamatotoru ki runga ki tenei whenua ka whanau a raua tamariki ko Te Wharaunga, ko Te Ruahohonu, ko Takaahi, ko Te Ruahohonu i mauria e tana tane ki Tararua mate atu ki reira, ko Takaahi i mate ki te kakari kaore ana uri, ka noho a te Wharaunga ia Tamaiwaha ka haere ki Wairarapa noho tonu atu a raua uri ki reira tae noa kia te Rangitakaiwaho.

Ko etahi o nga korero a te Manihera Rangitakaiwaho i te keehi o Te Ahikouka i te tau 1868. E whakaatu ana mai i te nohoanga o Tuawhio ki Te Paiaro, me etahi atu waahi o te Poraka o Te Ahikouka, i te taha mauru o te awa o Ruamahanga me te noho hoki o Tamaoa ki Rurupopo, ki Te Paparu. he pa, ko Paewheki mokopuna a Tamaoa i noho ki Te Rimu. Ko Te Rangitaukiwaho i noho ki Te Rata, tae atu ki Te Umuo-Puaki. Ko Turakautahi i noho ki Tauteariki, ki Te Puahi o Hinetira, me etahi atu waahi i taua takiwa tae noa ki te Ngu-tuawa o Muhunoa, ko nga uri o Tuawhio nana i noho taua takiwa e huaina ana ko Ngaituawhio. Ka kitea i te Kooti i runga i enei korero, he tika ano, te korero a te taha ki a N'Hikawera kahore nga tipuna me nga matua o Eruera te Turei ma i noho ki runga ki te poraka e whakawakia nei, kahore hoki he tohu a ratou i runga o tenei whenua e mohiotia ai te noho tuturu.

Ko te korero a te Manihera Rangitakaiwaho i te keehi o te Uruokakite i te 21st Oketopa, 1868, no N'Moe a Nuku, i whakatika atu ratou ko ona hoa i te Uruokakite i te hekenga ki Nukutaurua.

Na ko Eruera te Turei i korero i te keehi o Mapunaatea i te tau 1888. I whakatika atu a Nuku ratou ko ona hoa i Puke-ngaki i te wa o te heke ki Nukutaurua, otira ko nga korero i te aroaro o tenei Kooti e penei ana te takoto. Ara, e tika ana te nohoanga o Nuku Pewapewa me te nuinga atu o nga iwi o Wairarapa ki te Iringa pa me te matenga o etahi o nga tupa-paku ki reira, i te wa i mua atu o te heke ki Nukutaurua. Engari kei te aroaro o te Kooti nga korero whakamarama mo te take i huihui ai ratou ki reira ara he wehi i nga Taua a Ngapuhi, a N'Awa, a N'Raukawa.

Ehara i te mea i whai take ratou ki te whenua. I muri iho ka heke ratou ki Nukutaurua, na i te wa i hoki mai ai te heke i Nukutaurua kahore ratou i hoki atu ki runga ki tenei whenua tae noa mai ki naia nei, no reira ki te whakaaro o te Kooti kahore o ratou take ki tenei whenua i runga i to ratou noho anga ki te pa i te Iringa i taua wa o nga taua kua korerotia ake nei.

Ko tetahi take a ratou ko te Maungarongo a Nuku ki a te Wharepouri i hoki ai a Wairarapa katoa kia N'Kahungunu. Na mo runga i tenei take, ki te whakaaro o te Kooti mehemea ka kiia ko te mana o te maungarongo a Nuku hei tango i Wairarapa mona, a mehemea ranei i ngaro nga take tawhito o Ngatikahungu ki o ratou whenua i taua mana, he aha nga uri o Nuku i kore ai e hapai i tenei take mana i roto o nga Kooti o mua mo te nuinga o nga whenua o te takiwa o Wairarapa nei, hei take mo ratou ki aua whenua, i waiho ai e ratou kia moe ana, a hei te kechi rawa mo Ngawakaakupe ka whakaara ai. Na morunga o tenei take kahore i marama ki ta te Kooti titiro. Kaore hoki nga whenua o Wairarapa i riro i a Te Wharepouri i te wa o nga pakanga o mua atu i tenei maungaronga. Kahore he whakahahe a te Kooti mo te maungarongo a Nuku, engari he tokomaha nga rangatira i uru ki taua maungarongo. Ko Tutepakihirangi, ko Tamahikoia, me etahi atu, ko enei nga tino tangata i tae ki Poneke. Ko Nuku i mate atu ano ia ki te Rawhiti kahore i kite i te taenga o te Wharepouri ki Nukutaurua. Otira ki to te Kooti mahara mei kore te whakapono e kore tenei rongongau mau e tuturu, inahoki i pakanga ano a N'Kahungunu ki a N'Awa i muri iho o tena rongomau, taua pakanga ra i mate ai a Te Puwhakaawe.

Na kua tae tenei ki te wa i retia ai tenei whenua kinga pakeha.

Kahore rawa i kitea i roto i nga pukapuka riihi o tenei whenua timata mai i te tau 1845 or 1846 tae noa mai ki muri nei nga ingoa o te Manihera, o te Turei, o etahi ranei o nga kai tawari, e tawari nei mo tenei whenua. Kahore anohoki he korero whakamarama mai, he aha te take i ngoikore ai ratou ki te whakahaere i o ratou mana mo tenei whenua, i aua takiwa. Inahoki i kaha ano a te Manihera ma ki te tuku ki te reti i nga whenua i te takiwa o Pouhangina i aua wa ara i nga whenua i te taha tonga o te awa o Huangarua, kei roto i nga rohe e kiia nei e te taha kia N'Hikawera ko te whenua tera i uru ki roto o nga rohe o te Waka-a-Pouri, kaore i roto o Ngawakaakupe.

Ko etahi enei o aua whenua i retia e ratou. (1.) Ko Ingarangi tae atu ki Te Ngakau, na Te Manihera Rangitakaiwaho, na Wi Tutere, na Hone Kingi te Whakahaurangi me etahi atu i tuku ki te reti i te tau 1847. (2.) Ko Te Waiopinenga ki te pou o Te Rangitawhanga. Na Te Manihera, na Tamahikoia me etahi atu i tuku ki te reti i te tau 1845. He maha ano aua pukapuka reti a ratou engari kei waho katoa o te poraka nei.

Na ko te urunga o nga ingoa o te Huiakama raua ko Hinekutere ki nga riihi o Ngawakaakupe. Kua puta te kupu whiriwhiri a te Kooti i te kechi a Ngatuere ara no N'Hikawera te take o aua wahine, na mo te taha kia te Keepa Orara, e rua ona take ki te korero a te taha ki a N'Hikawera. Mo te kakahu o Tuponga tona take ki Te Uhiroa, na te aroha o Tamahau Ist, tona take ki Ngawakaakupe, kaore i a N'Kahukuraawhitia.

Ko tetahi mea e hapainga nuitia ana e te taha ki a N'Kahukuraawhitia, hei whakakaha i nga take o Pouri, mo Ngawakaakupe, ko nga ingoa o ratou tipuna i tapaia ki runga ki etahi waahi o te whenua, ara ko Te Rae, o Rakaiwhakairi, ko Kahukuraawhitia, ko te Pa o Rakaiwerohia, ko Rakaitauheke, ko Oturoimata, otira ko te taha kia N'Hikawera e korero ana kahore he take o enei tangata nona enei ingoa i tapaia nei ki konei, ko Kahukuraawhitia i mate atu ano ki Turanga, ko Rakaiwerohia i mate ki Oruarei, i Hastings, ko Rakaitauheke, he tipuna no mua, kua mate noa atu enei tipuna i mua noa atu o te taenga mai o N'Kahungunu ki Wairarapa i te wa ano kahore ano i tukua etahi o nga whenua o Wairarapa ki a N'Kahungunu a ko te Rae o Rakaiwhakairi, me Kahukuraawhitia na Nuku i tapa ki konei, ehara ia Pouri. Ko Oturoimata kahore i runga o te Poraka nei.

Otira ki te titiro a te Kooti kahore rawa he ritenga o enei ingoa, kahore hoki nga take o nga kechi nei i tuku mai i aua tupuna e mau nei nga ingoa ki te poraka tuturu o Ngawakaakupe. E mohiotia ana hoki he maha nga ingoa tapa a te maori ki nga kainga tangata ke, i te mea e haere ana nga tira haere o mua ma taua takiwa, waihoki me tenei, kaore e tika kia waiho ma te tapatapanga i nga ingoa o nga tipuna ki te whenua e whai take ai ratou ki te whenua, mehemea kakore he take ake o ratou ki te whenua, kahore hoki i te marama te whai taketanga o nga uri mokopuna a aua tipuna a Pouri ranei ki te whenua i taua wa, i muri mai ranei, ara nga tikanga o te noho o te whaitaketanga o te iwi maori ki

ona whenua, ara nga take e tika kia whakaarohia he take e pa ana ki te whenua, ko tetahi tikanga rereke i korerotia mai i roto i tenei keehi, ko te tohe a nga kai kereceme kia whakaukia o ratou take ki tenei whenua i runga i te ara whanaunga, mo to ratou tahu kotahi i whanaunga ai ki te hapu e noho ana i runga i tenei whenua, a kia waiho ko taua ara whanaunga hei take e whakaurua ai ratou ki tenei whenua, otira ko nga ritenga maori, e penei ana tona takotoranga ko nga uri a te tipuna i noho tuturu ki runga ki te whenua ko nga uri mokapuna tena e tuturu kia ratou te whenua, a ko nga uri a taua tipuna, i puta ki waho kahore i hoki mai ki runga ki te whenua noho ai, kahore ratou e whai take ki te whenua, pena ano hoki te ingoa hapu, o N'Kahukuraawhitia, ko tena ingoa hapu no mua noa atu o te rironga o etahi waahi o Wairarapa i huaina ai ki nga uri a Kahukuraawhitia. He nui ona putanga o tena hapu kei etahi waahi o te motu nei, a kua whiwhi hoki ratou i etahi whenua i raro i etahi ritenga, na kahore nga uri mokopuna a Kahukuraawhitia e noho ana i tetahi waahi ke, e uru ki nga whenua i pa ai era atu uri o Kahukuraawhitia, i runga i te ingoa o te hapu kotahi. E hara ano hoki i te mea tika kia waiho ko te ingoa hapu hei take e uru ai nga tangata kua mataotao, ki te whenua o nga tangata o taua hapu nana te Ahikaroa ki runga ki te whenua; ekore ano hoki e tika kia waiho ma te take whanaunga e whakahoki mai ki runga ki te whenua nga tangata o te hapu kua wehe noa atu nei ki waho o te whenua i mua i te wa o nga tupuna, mehemea ka kiia ma te ingoa o te hapu e uru ai te tangata ki te whenua, penei kua uru katoa nga tangata o Wairarapa nei ki nga whenua katoa o ratou whanaunga, ahakoa kahore he take ki te whenua.

Na ki te whakaaro o te Kooti kahore rawa ena tu take e pa ana ki te whenua.

Ko tetahi take i korerotia e te taha kia te Turei ma ko te urunga o nga ingoa o Te Manihera ma, me N'Hikawera ki te Tiiti hoko o Paeroa i te 27 Tihema 1854.

Ko nga korero mo tenei tuku e whakanuia ana mai e te taha ki nga kai tonu ko te take mo te urunga o etahi o nga ingoa o N'Kahukuraawhitia ki taua tuku, mo te maunga hoki o te kupu penei i roto i te tiiti hoko, ara ka tukua rawatia atu tetahi waahi o to matou kainga, ko Paeroa tona ingoa nui, ki te whakaaro o te Kooti kaore kau he tikanga o taua kupu te take kei te mau tonu taua kupu ki roto ki nga kape o nga tiiti hoko o nga whenua o Wairarapa. He mea tauira aua kupu no etahi o aua tiiti, e mau ana hoki aua tu kupu ki nga tiiti mo nga

whenua e Rahuitia ana. E penei ana etahi kupu ko nga waahi enei e puritia ana e matou hei kainga mo matou, na ekore e taea te ki mo nga tangata katoa e mau ana nga ingoa ki te pukapuka tuku aua rahui, engari mo nga tangata anake e noho ana ki aua whenua, e whai take ana hoki ki aua whenua i mua atu o te wa i hokona ai, waihoki me te ritenga i roto i te tiiti tuku o Paeroa; kakore he kupu e tautoko ana i te rohe a N'Kahukuraawhitia. Kahore ano hoki he kupu whakaatu i to ratou paanga ki nga whenua e tata ana ki Paeroa, kahore hoki i te whakaarohia e te Kooti he tohu whai paanga no te tangata nga ingoa katoa e mau ana ki nga tiiti hoko no te mea e pena te tu o te hoko whenua i mua me te hakari, ka huihui noa atu te tini o te tangata ki te taha o te Komihana, tuhituhi ai i o ratou ingoa ki nga pukapuka tuku whenua, kahore hoki e taea rawatia te mohio e te Komihana o ratou paanga i taua wa, heoi hoki te tu whakahaere a nga Komihana o mua e whai tonu kia tuhi nga ingoa o nga rangatira ki nga Tiiti hoko, kahore i kimi i ata uiui ranei i te whaitaketanga ki te whenua.

Otira e korero ana te taha kia N'Hikawera ma, kahore he take o Te Manihera ma ki Paeroa, na ratou noa i tuhi o ratou ingoa ki te Tiiti hoko. Kahore hoki he moni o taua hoko e riro ia te Manihera, i whakatakotoria mai hoki e Hikawera tetahi pukapuka Riihi no Paeroa me Ngarengarenui i tuhia i te 1st o nga ra o Maehe, 1845.

Ko taua Riihi na N'Hikawera me N'Kahukuranui, i tukua te whenua kia Kapene Mete.

Na Karauria, na Ngairo, a Te Wereta me etahi atu. Kahore a Te Manihera ma me N'Kahukurawhitia i uru ki tena Riihi.

Na e iwa rawa nga tau o te takiwa i timata ai tena riihi katahi ano ka tae mai ki te tau i hokonga ai a Paeroa, na i roto i tena iwa tau kahore rawa a Te Manihera ma i kai i nga moni reti o tenei whenua. Na ki te whakaaro o te Kooti kahore he ritenga nui i runga i te urunga o nga ingoa o Te Manihera ma ki te Tiiti hoko o Paeroa, he nui nga whenua hoko o aua wa i uru noa atu nga ingoa o nga tangata kore take ki nga tiiti hoko.

Pera hoki me Te Hapuku ma i uru nei ki nga hoko o nga whenua o Wairarapa kahore o ratou take, i pera hoki me te urunga o Te Manihera Rangitakaiwaho hei hoa hoko mo Te Matenga Kainoke i te whenua i Te Tipua kaore he take o Te Manihera ki tera whenua, no Te Matenga ke te whenua.

Otira ko tenei whenua ko Paeroa kei waho o nga rohe o te poraka i te aroaro o te Kooti. Kahore he tikanga kia kumea mai ona ritenga me ona whakahaere ki roto ki tenei poraka.

Ko tetahi hoko i korerotia mai e te taha kia te Turei ma, ara i puta mai i roto i nga patai a to ratou kaiwhakahaere.

Ko te Tuku a Te Manihera, a Horomona Te Matekai, a Wiremu Tutere, mo Maungarake i te 22 o Hanuere, i te tau 1856, a i uru tetahi waahi iti o te taha ki te ra o te poraka o Ngawakaakupe ki roto ki nga rohe o taua tuku.

Otira, kahore i tutuki nga whakahaerenga o taua hoko, kaore hoki i riro taua whenua i runga o taua tuku, kei te mau ano ki roto ki nga rohe o Ngawakaakupe e mau nei ki te mapi, na ko te whenua i te taha ki te ra o te rohe, na Arama Karaka ma na Hikawera hoki i tuku whakarere atu ki te hoko i te 27 o nga ra o Hanuere 1862, na ka kitea ano ki tenei kahore he mea hei whakakaha i nga take o Te Manihera ma i runga i tena hoko kahore hoki i mana, na me tango mai hoki e te Kooti ki roto ki ana whiriwhiringa te tuku hoko a Te Manihera Rangitakaiwaho ratou ko ona hoa i enei whenua i Ngawhakaakupe me Parororangi ki a te Kuini i te 6th o Mei, 1872, ko nga ingoa i mau ki taua Kirimina.

Ko M. Rangitakaiwaho, ko Wiremu Tutere Whakahaurangi, Rihari Te Hamatua, Eruera Rangitakaiwaho, Akenihi Ngatuere, Ahitana Matenga, Kaari te Marau, Ngahui, Renata Hemara, Paraituha.

Oti rawa ake tenei kirimina, kua tae noa atu te pukapuka arai a te Komiti o Wairarapa i taua tuku.

Ko taua pukapuka a te Komiti. He mea tuhituhi atu i Wairarapa. Hurunuiorangi i te 25 Aperira, 1872.

I penei nga kupu o taua pukapuka.

Kia Wiremu Pokiha.

E hoa tena ra koe. He kupu atu ta matou kia koe kia marama to titiro mai ki nga kaihoko whenua o nga Maori o Wairarapa nei ko aua whenua ko Ngawakaakupe, ko Parororangi, kahore e pai kia hokona kia Kootitia ranei. Kua kite te Komiti i te he o taua hoko ko te iwi nona tena whenua ko Ngatihikawera. Kaore taua iwi a N'Hikawera, e pai ki te hoko, ki te Kooti ranei. Ko te moni a te Kawanatanga kaua e takoto ki runga ki aua whenua tera e raruraru aua whenua. Ki te kite iho koe i enei kupu whakautua mai.

Heoi nga kupu.

Na matou—

Na Tikawenga te Tau.
 Na Himiona te Kai.
 Na Raniera te Iho-o-terangi.
 Na Te Rangitataia.
 Na Hoera Whakataha.
 Na Te Paratene x Te Okawhare.
 Na Pahira x Anaru.
 Na Wi Katene Pahura.
 Na Taituha Waitere.
 Na Wi Matiaha.
 Na Te Kahuoterangi.
 Na Te Rangitekehua.

Otira na te Komiti katoa.

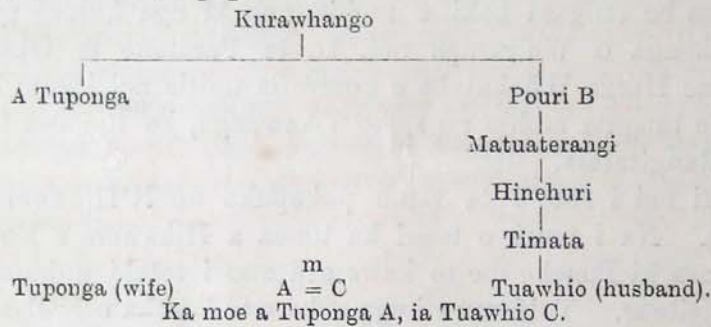
Ko etahi o nga tangata o tenei Komiti he kaumatua he tino rangatira he tangata hoki e mohio ana ki nga korero mo nga take whenua o Wairarapa nei, ko te Paratene te Okawhare tetahi me Hoera Whakataha e korerotia nuitia nei i roto i tenei keehi he tangata mohio raua, ko Tikawenga, ko Raniera te Iho, ko Te Rangitataia.

E ki nei i roto i ta ratou pukapuka no N'Hikawera enei whenua. Na i muri o tenei ka tonoa a Hikawera e Karauria Ngawhara ki Poneke me te kawe atu ano i tetahi pukapuka ki te Hupiritene. Tuhi rawa i nga rohe o te Poraka o N'Hikawera ki roto. He mea atu hoki ki a kore te Kawanatanga e tuku moni mo runga i te hoko a Te Manihera ma mo tenei whenua, na i muri i enei araitanga kore tonu iho e puta he moni mo tena hoko, kore tonu iho hoki e mana tena tuku tae noa mai ki tenei ra.

No reira ki te titiro iho a te Kooti e kaha rawa ana enei korero ki te turaki i nga take o te kereeme a N'Kahukuraawhitia, kaore rawa e kitea e te Kooti i roto i nga take o tenei keehi tetahi korero hei whakakaha mai, mo te take tuawhitu e ki nei ratou he Ahikaroa.

Na he kitea anahoki he ritenga nui rawa i roto i nga Kooti whakawa whenua Maori, kia whakatakatotia mai i nga kai tono o ratou Whakapapa Tipuna o ratou kawai i pa ai ki te whenua. A ko te ritenga hoki tena i tukua nuitia ai e te Kooti kia whakapaua nga Whakapapa. Kia mohiotia ai te tuturutanga me te tika o aua Whakapapa, ki nga tipuna o nga take o te kereeme. Hei whakamarama hoki i to ratou urunga ki nga hapu e pa ana ki te whenua i runga i nga ritenga Maori. Ki a mohia ai hoki te Kooti kowai ma nga tangata tuturu no ratou te whenua. Otira

ko te mea nui i runga i nga ritenga Maori ko te noho tuturu ki runga ki te whenua, me te Ahikaroa. No reira me whakaputa te Kooti i tana kupu mo tetahi Whakapapa i whakatakotoria ki te aroaro o te Kooti, he nui hoki nga whakahuatanga mai o taua whakapapa me te kaha hoki o nga kai whakahaere o te taha ki nga kai Tawari, ki te kawe mai i aua whakapapa, me te whakaatu mai hoki i te hekenga mai o N'Hikawera i roto i taua Tipuna. E kiia nei e te taha ki a N'Kahukuraawhitia, ko te ratou take tera ki tenei whenua, ara ko Pouri taua tipuna hei huarahi whakakotahitanga mo N'Hikawera raua ko N'Kahukuraawhitia hei take hoki mo ratou ki Ngawakaakupe, engari ki te titiro a te Kooti kei te rereke te takoto o taua kawai tipuna, ara e ki ana nga kai whakapapa, i moe a Tuponga te tamahine matamua a Kurawhango i tana Mokopuna, tuatoru ia Tuawhio, ara i penei te whakapapa—

A ka whanau a raua tamariki tokoono i te wa kua kuia rawa a Tuponga, a mehemea i ora aia tae noa ki te wa o Tuawhio tera ona tau e tae ki te 70 ki te 100, ranei i te wa i moe ia ia Tuawhio.

Ko Tuponga i tae kaumatua mai ia ki Wairarapa nei, me ona tungane, koia hoki to ratou matamua, nana hoki i whatu te kakahu e kiia nei ko Nga wahine kaira, i mua atu o te raupatu i Okahu, na e tino kitea ana i roto i tenei te he rawa o taua whakapapa. E kore te wahine e whaka whanau tamariki ina neke atu ona tau i te rima tekau, na ko tenei wahine ko Tuponga kua kuia noa atu i te wa i whanau ai tana mokopuna tuatoru a Tuawhio e kiia nei i moe ia ia, no reira e kore e taea te whakapono atu ki tena whakapapa, ahakoa he mea tuhituhi na te ringa o Hikawera ka taea te ki he mea tuhituhi i runga i tana rongu ki nga korero kuare a etahi kaumatua, kahore ia i ata titiro ki te he o te takotoranga o taua whakapapa i taua wa. Otira i korero ano ia na Rihari Tohi o N'Kahukuraawhitia taua whakapapa, i whakahe ano a Karauria Ngawhara o N'Hikawera ki taua whakapapa.

PAHAOA, NGATIKAHUKURANUI KEREEMA No. 1.

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i te kereeme a Tunuiarangi me nga tangata i raro ia ia mo Pahaoa.

Ko te mea tuatahi e whakataua e te Kooti ko te rohe i waenganui ia N'Kahukuranui me N'Hikawera te rohe i waenganui o te Takapau, me Ngawakaakupe, me Tahuroa, me Wainuioru.

Ko nga korero tautoko i te rohe a N'Kahukuranui, ko te tuku a te Angatu kia Mahanga. I rere tonu i runga o te tuatua o te hiwi i te Waiahupuke, tae noa atu ki Pukeatua. Na kei nga ra ia Tuteahunga takoto tonu tana rohe i runga o te tuatua, mau rawa atu i te Horo karere i roto o te Tawai ka puta ki Pahaoa, no te wa ia Kahukuranui ka tapa te ingoa o tena awa o te Tawai ko Kaikaikuri, i korerotia mai hoki etahi tohu nohonga o ratou tipuna i etahi waahi e tata ana ki te waahi e takoto nei ta ratou rohe i te tuatua.

Ko te taha kia N'Hikawera e korero ana e he ana te rohe a N'Kahukuranui, engari ko te rohe a N'Hikawera te rohe tika ara te rohe e rere atu ana i Taumata o Tikaro ki Tuhiohinekura awa, Ngapuketuru, te Waihoroihika awa, te Waihoroihika puna, karere i te taha rawhiti o te Waiahupuke, te kauru o Whatipu, te kauru o Whaitiri, karere whakararo o taua awa ka puta ki Pahaoa.

Na Tikaro te rohe i Taumata o Tikaro mau atu ki te Waihoroihika puna [na karere atu i te Waihoroihika puna ki te kauru o Whatipu te Kauru o Whaitiri]. He waahi tena no te rohe a te Kumuoterangi no te poraka o te Hauokoeko. Ka rere whakararo i roto o te awa o Whaitiri ka puta ki Pahaoa. Ko te rohe tena o te taha ki te tonga o te whenua o te Rangihaitino, ko Wainuioru tena poraka.

Kahore he korero i takoto marama mai ki te aroaro o te Kooti, kowai te tangata o nga tipuna i roto i a Rangitane o mua atu i te wa ia Tikaro nana i whakatakoto te rohe e rere atu nei i taumata o Tikaro ki te Puna o te Waihoroihika, kua korerotia te take i aranga ai tera ingoa a Taumata o Tikaro. He haerenga no Tikaro ki reira tatari ai kia Hinekura, me te Waihoroihika he wai kaukau no Hinekura i te wa i haere mai ai ia kia Tikaro, na kahore he ingoa o ena waahi o te rohe i korerotia mai ki te Kooti o nga ra i mua atu i a Tikaro, hei whakamarama ki te Kooti i takoto tetahi rohe i waenganui i a Rangitane me N'Kahukuranui ki tena waahi; i a N'Tipi ranei. Kahore ano hoki, i takoto mai tetahi korero wha-

kamarama o mua mehemea he mea ata whakarite a Tikaro raua ko Hinekura, me whakahangai rawa te noho a Tikaro ki runga ki te rohe o te whenua, me te kaukau hoki a Hinekura i runga i te rohe a Tikaro, he maha nga korero a N'Hikawera hei tautoko mo tenei rohe, otira he kaha atu nga korero kei te turaki, ko nga korero kaha ko nga rohe o te rihi o te tau 1876 kei reira nga ingoa o Ngairo ma, ko tetahi rihi e korerotia ana no te tau 1849 ki a Kapene Mete, otira kahore i takoto mai ki te aroaro o te Kooti, ko te Ware Mete te tamaiti a Kapene Mete ko ia te kaiwhakahaere o nga rawa o tona matua i runga i Parororangi, koia hoki he tangata e noho tonu ana e haereere tonu ana i roto o nga kaumatua o N'Hikawera, tana korero ki te ki a nga kaumatua kei te tuatua o te hiwi te rohe i wae-nganui o Pahaoa me Parororangi. E ki ana hoki kahore te rohe o te retinga ki tona matua i te rohe a N'Hikawera e takoto nei, engari kei runga o te tuatua, ko te korero a Teone Tare ko Kaikaikuri ano tenei wehenga o te kauru o Kaikaikuri e whakatu ana ki te hiwi e kiia nei e te Whata ko Pukeatua i runga i te tohu tohu a N'Hikawera kia Teone Tare.

Ko Karauria Ngawhara koia tetahi o nga Kaumatua o N'Hikawera, nana te pukapuku i tuhia atu nei ki te Kawana-tanga i te 23rd o Aperira, 1872, whakahe i te hoko a Te Mani-hera ma, mo Parororangi me Ngawakaakupe i tuhituhia hoki e ia nga rohe o N'Hikawera ki roto ki taua pukapuka, na Hikawera ano i kawe taua pukapuka ki Poneke i panuitia ano taua pukapuka e te Hupiritene ki a ia, tutohu rawa a Hikawera i nga rohe ki te mapi.

Ko nga waahi tenei o te rohe a Karauria e tango mai e te Kooti, Oterei, Pukeatua, Kaikaikuri, Tuhihinekura, Parororangi Tahuroaimanuka, Tahuroa, Paritangahanga.

Na ahakoa e ahua takoto hapa ana a Parororangi, engari kahore i tino mamao rawa, engari ko te nuinga o nga ingoa rohe e ahua rite ana ki te takoto o te rohe a N'Kahukuranui. Mehemea hoki he takotoranga rohe a Taumata o Tikaro, he aha i ngaro ai ia Karauria te whakahua i roto i ana rohe, ina hoki he mea nui tena te ingoa o to ratou Tipuna o Tikaro, mehemea he maunga rohe tena no mua.

No reira ka tangohia e te Kooti etahi kupu o te pukapuka a John Gillies i whakatakotoria nei e te kaiwhakahaere o te taha ki a Tunuiarangi ki te aroaro o tenei Kooti ara nga kupu e pa ana ki te rohe o Pahaoa. E takoto nei i runga i te tuatua o te Hiwi (ara) ko te rohe ki te tonga, ko te awa o Kaikaikuri, ka rere atu, ki Te Horo (or the Blue Slips) ka rere

atu ki te Hiwi i runga atu o (Te Puna) (or Basin Range Gully). Karere atu ki Tuhiohinekura Hiwi (or Pahaoa Knob). Ka riro mai hoki ki roto ki te rohe, te tuatua o te Hiwi e anga ana ki Pahaoa, ko enei rohe na Karauria i tohutohu ki a John Gillies.

Na ka kitea ki tenei, i tino tuturu tonu te korero a Karauria mo tenei rohe ki te tuatua. Na hei apiti mai ki tenei, ko nga korero o te pukapuka a R. Wilson. Te tangata i retia ai tenei whenua kia ia i te tau 1855, tae noa mai ki te tau 1868. I ki i roto i tana pukapuka ko nga rohe i timata i te waahi e mohiotia nei ko Pahaoa Knob (or Tuhiohinekura Hiwi), karere i runga i te tuatua ka tae ki te awa o Whaitiri, ka rere i te awa o Pahaoa, ki te awa o Kaikaikuri karere tonu i runga i te tuatua, ka tae ano ki te puke i timata mai ai te rohe ara, ki Pahaoa Knob.

Ka nui nga korero hei whakatika i te takotoranga o tenei rohe me te roa hoki o te wa i takoto reti ai tenei whenua ki nga pakeha, me te mau tonu o te rohe ki te tuatua kahore i whakahengia mai e nga kaumatua imua, ko etahi korero e whakakaha ana i tenei rohe ko te korero e kiia nei na Pene Taukata, na te tino kaumatua o N'Hikawera i tohu tohu nga rohe o tenei whenua kia Anaru Tuhokairangi, a ko aua rohe ano nga rohe o te whenua i te wa i tukua atu ai tenei whenua e Anaru ki te reti, ko nga korero whakakaha i te rohe a N'Hikawera ko te reti i timata mai nei i te tau 1876. Otira, kahore i neke te rohe a N'Kahukuranui i tona waahi i takoto ai i tuturu tonu. Heoi nga tangata i pangia e te aitua ko nga pakeha tokorua, e utu ana i nga moni reti mo te whenua i waenganui o nga rohe tautohe ara nga pakeha reti a nga taha e rua.

E utu ana raua i nga moni reti mo taua waahi ki nga taha e rua (ara) a Tare kia N'Hikawera, a Wire Makararana ki N'Kahukuranui, no reira ki te titiro a te Kooti kanui nga korero e whakangoikore ana i te rohe a N'Hikawera.

Otira ko tetahi mea nui hei whakaarohanga ma te Kooti, ko te hapainga nuitanga a nga kai korero o te taha kia N'Kahukuranui i te ingoa o Ngairo, i te wa i Timata mai ai te korero mo tenei kereeme, ara e whakanuia ana e ratou te arahanga a Ngairo ia ratou ki runga ki nga rohe o te whenua nei tohu tohu haere ai. Korero ana a Purakau i te aroaro o tenei Kooti i runga i tana oati, i nga tohutohu a Ngairo i reira i rere tonu te rohe i te tuatua, o te Hiwi, otira no te tunga mai o Mita Anaru, ka korero, ko te tohu tohu a Ngairo kia ratou ko Purakau ma, i rere atu te rohe i Tuhiohinekura hiwi ki Te

Waihoroihipuna. A ko Purakau ano te hoa tautohe o Mita kia Tunuiarangi mo taua rohe i muri iho. Ko Tunuiarangi e tohe ana i rere tonu te rohe i runga o te tuatua, ko Mita raua ko Purakau e tohe ana i rere atu te rohe i Tuhiohinekura hiwi ki Te Waihoroihika puna i runga i te tohu tohu a Rakai (Ngairo) kia ratou. Ko Hawea Naera, i korero ano i runga o nga patai a te Kooti kia ia i runga i te whenua, i ki ia ko te tohu tohu ano tera a Ngairo kia ratou, i rere atu te rohe i Tuhiohinekura hiwi ki te Waihoroihika puna.

Na ka kitea ki tenei i tahuri nui ano a Purakau ki te whakarere atu i nga korero a Ngairo kia ratou o taua wa mo tenei waahi o te rohe, a kawea mai ana ko nga korero mo te rerenga atu o te rohe i te pito rawhiti ma runga i te tuatua, me te ki mai ano na Ngairo i tohu tohu atu kia ratou i taua haerenga o ratou kua korerotia ake nei. Na runga ano i te ngakau marama o Mita Anaru raua ko Hawea Naera, me te whakaaro tika i kaha ai raua ki te whakaatu ki te Kooti i nga tino korero pono a Ngairo mo te rohe, ahakoa ko raua no roto i te taha kia N'Kahukuranui, kahore rawa raua i kaha ki te huna i tenei korero mo te rohe, hei take e riro ai tenei waahi o te whenua ki te taha kia N'Kahukuranui.

Na me tango mai ano hoki e te Kooti tetahi kupu o te Wira a Ngairo mo tenei whenua ki a Makere Te Waito i penei tana korero.

Ko toku wahi take paanga katoatanga i roto i Pahaoa Papaitipu i Tuhiohinekura awa haere atu ki Takapau tae noa atu ki Whaitiri, Te Waihoroihika, ko nga rohe tenei ka mutu, ka hoatu ka waiho atu e ahau kia Makere Te Waito hei whenua mona ake ano. I pena ano hoki nga korero o nga pukapuka a Ngairo ki a Tamahau raua ko Hawea, e takoto nei i te aroaro o te Kooti e whakamau anake ana aua rohe ki Te Waihoroihika.

Na i runga i enei take ki te whakaaro o te Kooti. E whakakaha ana enei korero i te pito Rawhiti o te rohe a N'Hikawera. Ko te whakataunga a te Kooti mo te rohe, ko te rohe tika i waenganui i te poraka o Te Takapau me nga poraka o Parororangi, o Tahuroa, me Wainuioru, me timata atu i te Horo, karere whaka terawhiti i runga tonu o te raina ruri a N'Kahukuranui, mau rawa atu ki Tuhiohinekura Taumata, ka whati whakatemoana, mau atu ki Te Waihoroihika puna ka rere tonu ma runga i te raina ruri a N'Hikawera, mau atu ki te kauru o Whatipu, rere tonu i runga i taua raina ka mau ki te kauru o Whaitiri e anga ana ki te tonga rere tonu i taua awa ma runga i te raina a N'Hikawera ka mau ki te ngutuawa o Whaitiri.

Na i te mea kua tau nga rohe, no reira me haere tonu te whiriwhiri a te Kooti inaianei mo runga i nga take o te kereeme a Tunuirangi me N'Kahukuranui i raro ia ia, mo te Poraka o te Takapau. He nui rawa nga korero a nga kai whaaki korero ki te aroaro o tenei Kooti mo nga rohe o te whenua i tukua e te Angatu kia Mahanga mo te Waka a Mahanga mo te Upoko o Tutamauwhenua, ko te rohe nui o te taha ki te takutai ko te awa o Whareama, ki te rawhiti ko te awa o Awhea, ki te tonga ko te tuatua o Maungarake, ki te tuawhenua karere atu ki te Waiahupuke karere i runga i te tuatua ki Pukeatua.

Na mo runga i tenei korero, ki te whakaaro a te Kooti, e tika tonu ana nga rohe me taua tuku a te Angatu kia Mahanga, engari i mau tonu te nuinga o nga whenua i roto i taua rohe kia Rangitane heoi nga waahi i riro kia Mahanga ko nga waahi i nohoia e ana uri, hei tohu tenei e mohiotia ai te mau tonu o nga whenua i roto i aua rohe ki a Rangitane, he maha nga whenua kei roto o taua rohe kua whakataua e nga Kooti o mua atu i tenei ki nga tangata o te takiwa no Rangitane o ratou take, waihoki ko te Maipi tetahi Poraka kei roto i aua rohe o te tuku kia Mahanga, i whakataua e te Kooti i runga i nga take o Rangitane ki nga uri mokopuna a Tumapuhiarangi. Waihoki he maha nga iwi e noho ana, e pa ana hoki ki nga whenua i roto i tenei rohe ehara i te mea i ahu mai ia Mahanga to ratou take ki aua whenua, no reira kahore he tikanga kia hoki whakamuri atu te titiro ki taua tuku me nga rohe a Mahanga, hei take e puta mai ai he maramatanga mo te whiriwhiri a te Kooti.

Ko te tino take o nga kai tono ko Tuteahunga, nana a Kahukuranui, nana a Te Aokauwai 1st, ka mau te mana o tenei whenua ki a Te Aokauwai.

Ko te korero a te taha ki te kereeme no N'Tipi tenei whenua i mua, engari no te wa i te raupatu ka riro te mana ia te Aokauwai 1st. Na erua enei kereeme e whakaae katoa ana i riro te mana o tenei whenua kia te Aokauwai.

No reira ko te mea nui hei rapunga ma te Kooti, kowai ma nga uri a te Aokauwai i tuturu ki a ratou tenei whenua i muri nei, ko nga korero mo te noho tuturu o nga uri a Kaipaowe raua ko te Nohangatepono ki runga ki tenei whenua e ngoikore ana, kei te aroaro hoki o te Kooti e takoto ana nga korero o nga Poraka o te takiwa ki Maungarake, ara nga korero mo Hinana, mo Te Waituhi, mo Patukawa, e whakaatu ana i nga nohonga o Kaipaowe me ana uri mokopuna ki Maungarake, ki Tupurupuru. Kei roto i te Poraka o Hinana te pa Harakeke a

te Whakahana. I nga ra i a Roka raua ko Wikitoria Taritari, ko raua ki te mahi i nga Harakeke.

Ka aurutia nga kaha a Aritaku, i te moutere i Kourarau e N'Parera me N'Ruatuka, ka whakatakaia te taua e Wikitoria Taritari. Ka whakatika atu ratou ko ona matua ko ona tungane i te Whakawhirinake, ka tutaki te taua a te Matenga ma ki Taherewahine.

Ka pakanga ratou ki reira. Otira he nui nga korero mo te noho tuturu o nga uri o Kaipaowe ki Maungarake. Heoi te uri mokopuna a Kaipaowe raua ko te Nohangatepono i hoki mai ki runga ki tenei whenua ko te Waewae anake, raua ko te Keepa Te Aoturoa.

Kahore ano hoki he korero, whakamarama mo te nohoanga o nga ure a te Umauma ki runga ki tenei whenua, ko nga korero e kaha ana ko nga korero o te nohoanga o te Umauma ki Ranga-taua me te nohanga o ana uri, ki Maungarake, me Te Whiti.

Otira i te mea ka roa tenei kereeme e haere ana, katahi ka puta mai te tahi korero i a Karaitiana te Korou ia ia e korero ana mo tenei kechi i te aroaro o te Kooti, mo tetahi tuku, mo tenei whenua. Ara te tuku a Kaitapapa, tamaiti a Te Aokauwai, i tenei whenua i te Takapau ki ona iramutu ki a Tumatakokoi raua ko Te Aokauwai 2nd, hei kainga whangai mo raua. A i noho ano a Tumatakokoi raua ko Te Aokauwai 2nd, ki runga ki tenei whenua he roa te takiwa ka haere a Tumatakokoi, noho tonu iho ko Te Aokauwai ki runga ki tenei whenua tae noa mai kia Hineiwhakaarahia a i noho ano a Tuhokairangi ki reira. Na runga i enei korero, kaputa te whakaaro o te Kooti ki a karangatia a Raharuhi Anaru te mokopuna a Tuhokairangi, ki a pataia ki a ia nga korero i rongoi ai ia ki tona matua mo tenei whenua.

Korero ana a Raharuhi ko tona take nui ki tenei whenua ko te tuku a Kaitapapa ki ona tipuna. He take tipuna tetahi ko Mahanga. I korero hoki ia i te nohoanga ona tipuna tae mai ki a Tuhokairangi ki runga ki tenei whenua.

Kahore hoki i tae eia te korero mai mehemea i noho tuturu nga whanau matamua a Kaipaowe ki runga ki tenei whenua. Heoi te mea i mohio ia kahore tona papa a Anaru i whakaae kia uru mai nga uri mokopuna a te Umauma rawa ko Kaipaowe ki te rihi ki te tango ranei i nga moni utu reti o tenei whenua, eki ana hoki ia na te kaha tonu o Ngairo i uru ai ia ki nga retinga o tenei whenua. Na irunga i te arai tonu o Anaru i a N'Kahukuranui kei uru ki nga retinga o tenei whenua, tae noa mai ki te tau 1877 ka aroha a Raharuhi kia N'Kahukuranui ka korero

kia Anaru kia whakaurua ki te pukapuka riihi o tenei whenua, ko te take tena i uru ai te tokomaha o ratou ki te pukapuka riihi o tenei whenua. Ko nga korero whakau i te tuku a Kaitapapa, ko nga korero a Kihenga ki a Anaru nona tenei kainga a Pahaoa, muri iho ko te tononga mai a nga kaumatua i Ngaipu ki a haere atu a Anaru, te taenga atu ki Pahaoa ka tukua mai nga maataa piharau e Hakopa kia ia, me te ki mai ano ina nga kai o to kainga, me te whakaatu hoki a Pene Taukata i nga rohe o te Takapau kia Anaru.

Na no te tau 1855 ka tukua e Anaru tenei whenua ki te reti, pumau tonu tena reti, tae noa mai ki tenei ra.

Na i runga i enei take ki te whakaaro o te Kooti ko tenei whenua ko te Takapau e takoto nei i roto i nga rohe kua whakatikaia nei e te Kooti, i tukua katoatia e Kaitapapa ki ona Iramutu kia Tumatakokoi raua ko te Aokauwai 2nd, a mau ano hoki te mana o tenei whenua kia raua uri i muri iho. Otira kei te wa ia Tuhokairangi ka mahue tenei whenua ia ratou ka noho ko nga uri a Pupu, a Hineteuru, a Ponehu ki te tahu i to ratou ahi ki runga ki tenei whenua tae noa mai ki te tau 1864.

E kitea ana te tika o to ratou noho tuturu ki nga korero e takoto nei i te aroaro o te Kooti. E whakaetia ana hoki e etahi o nga kai korero mo tenei kechi te kupu a Taukata kia Kihenga "e Kui kej a au to taua motumotu a Pahaoa."

Kei te whiriwhiringa a te Kooti i nga take o te taha ki te kereeme i raro iho nei te whakaputaina ai tana whakataunga mo tenei kechi.

PAHAOA, NGATIKAHUKURANUI KEREEME (No. 2.)

Ko te whiriwhiringa a te Kooti mo runga i te kereeme a Hikawera Mahupuku me N'Kahukuranui i raro ia ia, Mo te Takapau Poraka. E marama ana ki te Kooti, i mau te mana o tenei whenua kia te Aokauwai 1st raua ko Kaitapapa, i mua ai engari i ngaro to raua mana ki tenei whenua i muri iho o te tukunga a Kaitapapa i tenei whenua ki ona iramutu kia te Aokauwai 2nd raua ko Tumatakokoi kariro te mana o tenei whenua ia raua, no reira ki te titiro a te Kooti, kahore he waahi o te whenua i roto o nga rohe o tenei poraka i mau kia Pupu, kia Hineteuru, kia te Ruatoka, kia Ponehu, ki etahi atu ranei o nga uri a te Aokauwai 1st.

Na mo runga o te take noho tuturu me te ahi karoa ki runga ki tenei whenua. E kitea ana e te Kooti i roto o nga

korero o tenei kereeme na nga uri mokopuna a Pupu, a Hineteuru, a Ponehu te ahikaroa ki runga ki tenei whenua, a na to ratou noho tuturu ki runga ki tenei whenua me ta ratou tiaki i mau ai tenei whenua i kore ai e riro i nga hapu e noho tata ana ki taua takiwa no reira ki te whakaaro a te Kooti, ahakoa i ngaro to ratou mana, take tipuna, ki tenei whenua i te wa o te tuku a Kaitapapa, otira i runga i ta ratou ahika, kua hoki ano to ratou mana ki runga ki tenei whenua.

No reira kite whakaaro o te Kooti e whai paanga ana nga uri mokopuna a Pupu, a Hineteuru, a Ponehu ki tetahi waahi iti o tenei whenua.

Inahoki kei te aroaro o tenei Kooti nga korero o te nohonga o nga uri a Te Aokauwai 2nd, ki Maungarake tae noa mai ki a Anaru Tuhokairangi i whanau ano ki Maungarake, kei reira hoki ona whare tapu, ko Tumatakokoi kahore i hoki mai ki runga ki tenei whenua i muri mai o te wa i mahue ai ia ia te whenua kia Te Aokauwai 2nd. Koia nei nga take i mataotao ai ratou.

Otira ko nga take kei te whakakaha i nga paanga o Anaru Tuhokairangi ko te whakahokinga a Pene Tuakata ia ia ki runga ki tenei whenua a na Pene Taukata ano hoki i ata tohu tohu nga rohe o te whenua nei kia ia. Hei tohu hoki tenei e mohiotia ai kei te mau tonu te mahara o nga kaumatua ki te tuku a Kaitapapa. A kei te whakaaetia ano e ratou i taua wa, i muri iho ka riro ki a Anaru nga mana tuku i tenei whenua ki te reti me te kai ano i nga moni.

I puaki mai ano etahi korero i a Hikawera mo ta raua whakawa ko Anaru, i Hurunuiorangi i te tau 1864 or 1865, mo te kore whakaaro o Anaru ki a Hikawera, mo nga moni o te reti o Pahaoa, otira te mutunga iho o tena tautohe, ka whakamaua ano te mana o te whenua nei kia Anaru.

No reira ka kitea i roto i enei take katoa kei te kaha rawa nga take o Anaru Tuhokairangi me ona hoa ki tenei whenua.

Ko te whakataunga a te Kooti kia whakaputaina he ota ki nga uri mokopuna a Pupu, a Hineteuru, a Ponehu i runga i nga ritenga maori mo nga eka 1,000 acres, kotahi mano, a me whakataua ana eka ki te pito rawhiti o te poraka ki te waahi o te whenua e piri ana ki te Poraka o Wainuioru. Me whakaputa anohoki he ota mo te waahi nui o te poraka, kia Raharuhi Anaru ratou ko nga tangata i raro ia ia, me nga uri mokopuna a Kaipaowe raua ko Te Umauma i whakaaetia nei e Raharuhi Anaru raua ko tona papa kia uru ki tenei whenua.

NGAWAKA-A-KUPE. NGATIHAWERA KEREEME.

Ko nga whiriwhiringa a te Kooti mo runga i te keere me a Hikawera Mahupuku me nga tangata i raro ia ia, mo Te Poraka nui o Ngawakaakupe me Parororangi.

Ko te tino korero a te taha ki te kereeme i mau tonu tenei whenua kia Rangitane tae noa mai ki nga ra o Tikaro, katahi ka tukuna e Tikaro kia Nuku, kia te Ohonga, kia Hikawera, kei taua wa ka ngaro te mana o Rangitane ki runga ki tenei whenua, kariro te whenua ia Nuku, ia te Ohonga, ia Hikawera, na ko tenei korero e whakahengia ana e te taha ki nga kai tawari, engari eki ana ratou ko tenei whenua, na te Whakamana i tuku ki a Pouri ratou ko ona taina ko Nuku, ko Hamiti, hei utu mo ta ratou waka, otira ko nga korero marama, mo nga tohu, me nga nohoanga ki runga ki tenei whenua ko nga tohu a Nuku, a te Ohonga, a Hikawera, no reira i mahara ai te Kooti, i riro tenei whenua me tona mana kia Nuku, kia te Ohonga, kia Hikawera, a ko ratou nga tipuna e tika ana ki tenei whenua, a ko nga uri a Hikawera raua ko Te Waintukura, me a raua uri mokopuna e huaina nei to ratou ingoa ko N'Hikawera i noho tuturu tonu ki runga o tenei whenua, tae noa mai ki te wa o te heke ki Nukutaurua, a hoki noa mai i taua heke ka noho ano ratou ki runga ki tenei whenua tae noa mai ki naianei.

Na i nga ra i nga tupuna i a Nuku tae noa mai kia Tamahau, tae noa mai ki ana uri ko te Iringa to ratou tino pa i runga o tenei whenua, kei reira hoki to ratou rua koiwi, kei te aroaro o te Kooti nga korero o nga pakanga a Tamahau ratou ko Ngatihikawera i whakatika atu ai ratou ki te pakanga ki nga iwi o waho. Ko N'Hikawera ano hoki i roto i te Iringa pa i te takiwa i huihui atu ai nga iwi o Wairarapa ki taua pa i te wehi i nga taua a Ngapuhi a N'Awa, ko Tamawharu tetahi o nga pa o N'Hikawera kei te takiwa o te Iringa.

I mate ano hoki etahi o N'Hikawera i te taua a Kaiwaru ki te Pirau, ki Arawa, kei runga kei tenei whenua, na Tamahau ano hoki nga mana whakanoho ia te Keepa Oraora ki runga ki tenei whenua. He nui nga tohu kainga me nga urupa, o N'Hikawera kei runga kei tenei whenua me nga mahinga me era atu tohu whakaatu i nga noho tuturu a te Iwi Maori i runga i ona take tika ki te whenua, nga tohu o te wa o nga tupuna me nga tohu o naianei me nga uri mokopuna a Hikawera kei runga tonu o te whenua e noho ana inaianei. Me o ratou whare me a ratou mahinga me a ratou taonga kei runga o tenei whenua.

Ko te waahi o te poraka e mohiotia ana ko te Uhiroa i riro

tena whenua ia Tuponga hei utu mo tona kakahu mo Ngawahinekaira.

I mau tena ki nga uri mokopuna a Tuponga kia Ngapuna-arangi raua ko Whakaraetahuna, a ko a raua uri mokopuna i noho tuturu ki runga ki taua whenua e ora nei nga uri tika mo ratou taua whenua.

Na i te mea kua oti nga whiriwhiringa a te Kooti mo nga take o nga uri o Parikahoro ki Rangataua me te whakakorenga i nga paanga o etahi o ratou, me te whakaunga hoki i nga take o etahi o ratou, no reira heoi te mea e toe ana ko te whakataunga a te Kooti i nga eka e tika ana, ma ia taha, ma ia taha o nga kereeme e rua.

Ko te take o N'Hikawera ki Te Hauokoeko, me Tahuroa, he tuku na te Kumuoterangi kia te Rangihauta tamaiti a Kato-tihi i mau tonu tena whenua ki a N'Hikawera, tae noa mai ki nga ra ka whanau a Erina te tamahine a Hikawera ka whakahokia tenei whenua e N'Hikawera kia N'Meroiti.

Na no te mea kahore he kereeme Tawari mo te Poraka o Wainuioru, kaati heoi te mea e toe ana ko te whakataua a te Kooti i tena whenua ki te taha ki te kereeme.

Na i tenei ka hoki mai te whiriwhiri a te Kooti ki nga noho a N'Hikawera me nga hapu i raro ia ratou. Ki runga ki nga whenua kua whakahuatia ake nei me etahi o nga mahi i whakahaerea e ratou ki runga ki enei whenua tae noa mai ki naianei.

I muri o te wa i hoki mai ai te heke i Nukutaurua i te tau 1841 ka timata te noho o N'Hikawera ki Huangarua i rokohanga mai hoki ratou e nga pakeha e noho ana i runga i tenei whenua, na i te tau 1845 ka timata ta ratou reti i tenei whenua ki nga pakeha ko ratou anake hoki te hapu e tango i nga moni utu reti mo tenei whenua kahore etahi atu hapu e noho ana ki runga o tenei whenua, kahore ano hoki e whakararuraru ana i nga retinga a N'Hikawera me ta ratou noho hoki ki runga ki tenei whenua.

Na i roto i enei tau e wha tekau mawha e retia ana tenei whenua e N'Hikawera kahore rawa etahi o nga hapu e tawari nei i tenei whenua i naianei i tae atu ki te whakahe ia ratou.

Na e ahua rite ana te ture pupuri whenua a te maori ki te ture tawhito a te Pakeha i nga tau o mua, ekore e meingatia ma te noho anake ki runga ki te whenua e whakatuturu te paanga o te tangata ki te whenua engari me haere tahi te whai take me te noho tuturu kia tika ai, otira kei te rereke ano te ture o Ingarangi inaianei, ka whai mana ano te noho anake ki

te neke atu te roa o te nohoanga i nga tau e rua te kau mehemea i a kahore e whakahengia taua noho e tetahi tangata. Otira kei te mau tonu te tikanga tawhito a te maori kahore, i taea e nga ture a te pakaha te whakareke, na he tino tikanga nui tenei na te maori ahakoa roa te noho o te tangata take kore ki runga ki tetahi whenua ekore e kiia ma te roa o tona noho e whai take ai ia ki te whenua mehemea kahore ona take tika ki te whenua, waihoki ekore e whakaetia e te Iwi Kainga ma nga tangata take kore e whakahaere etahi tikanga nui e pa ana ki te whenua, mo etahi taonga ranci e homai ana mo runga o nga take me nga paanga ki te whenua, engari ma te iwi kainga anake, na i roto i tenei whakawakanga kei te kitea e te Kooti te nohoroa me nga take tika o N'Hikawera ki runga ki enei whenua, kahore e mana o nga hapu o waho, i eke mai ki te whakakorikori, ki te whakarite, ranci ki te whakakore ranci, i nga mana me te whaitaketanga me te noho tuturu a N'Hikawera i runga i enei whenua.

Ko te whakataunga a te Kooti kia whakaputaina he Ota kia Hikawera Mahupuku, kia Heremaia Tamaihotua, kia Tamahau Mahupuku me nga tangata o N'Hikawera i raro ia ratou, mo te poraka o Ngawakaakupe me Parororangi, me uru atu ano hoki nga mokopuna a te Keepa Oraora i raro ia ratou.

A me whakaputa ano hoki he ota ki nga uri mokopuna a Ngapunaarangi raua ko Whakaraetahuna mo te poraka e mohiotia ana ko te Uhiroa.

A me whakaputa ano hoki he ota ki a Hikawera Mahupuku kia Tamahau Mahupuku kia Tiki Mahupuku me nga tangata i raro ia ratou mo te poraka e mohiotia ana ona ingoa i konci ko te Hauokoeko, me Tahuroa.

A me whakaputa ano hoki he ota kia Hikawera Mahupuku kia Tamahau Mahupuku me nga uri mokopuna a te Rangihwatino me nga uri mokopuna a Kohere e tika aua i runga i nga ritenga maori, mo te poraka e mohiotia nei tona ingoa ko Wainuioru.

A me whakaputa ano hoki he ota kia Harata Mikacra me nga tangata i raro i a ia mo nga eka e rua rau 200 eka. He waahi no Rangataua Poraka, a me takoto aua eka ki te pito ki te mairu o te poraka, ko te taiapa a Nopera te rohe mai, engari me riro mai ano te waahi i tu ai te whare o Manoa ki roto ki te rohe ki a Harata ma, kia rite tona nui ki te koata eka. A ko te rohe ki te Mauru ko taua taiapa a Nopera, ko te rohe ki te tonga ko te rohe a Makere o Rangataua, ko te rohe ki te

Faint, illegible text covering the majority of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

1930/641

Hauauru ko te taiapa a Manoa, ka ahu ki te rawhiti, a pau noa te 200 eka, ko te mutunga mai tena.

A me whakaputa ano hoki he ota kia Hikawera Mahupuku, kia Tamahau Mahupuku, me Horiana Kingi, mo te toenga o taua poraka whenua e mohiotia nei tona ingoa ko Rangataua.

Ko nga kereceme o Wiremu te Whatakorari, o Ngatuere Tawhirimatea, o Eruera te Turui Rangitakaiwabo ka whakakorea atu.

Na heoi ano te mahi ma te Kooti e toe ana inaianei ko te whakawhetai atu ki nga kaiwhakahaere o nga kereceme katoa i roto o tenei whakawhakanga mo to ratou ata kimi i nga ritenga katoa e pai ai, e marama ai, te takotoranga o a ratou kechi ki te aroaro o te Kooti, me te nui o to ratou mohio ki te whakahaere i aua kechi, me to ratou mauawau hoki ki te u tonu ki ta ratou mahi a taea noatia tona otinga, e whakawhetai atu ano hoki te Kooti kia koutou katoa mo tou koutou manawauitanga ki te ata whakarongo ki tenei whakataunga roa, otira i kore ai i taea te whakapoto, na te nui o nga rawa, o nga ritenga, me nga take, i korerotia mo tenei poraka, me te takoto rereke o nga take, o etahi kereceme, i etahi. No reira i whakaaro ai te Kooti ki a tino ata kimihia, kia whakarapopotia aua take katoa i korerotia mo tenei whenua, i roto o tenei whakataunga.

I taia i runga i te mana o te Kawanatanga e G. DIDSBERY, Kai-ta o te Kawanatanga, Poncke.—1891.

PRESENTED
to the
AUCKLAND INSTITUTE
by
Mr. E. W. G. Craig
1968

(Photocopy from AR)

← Photocopy from